

«Jeg tror på en hellig allmenn Kirke...»

Undersøkelser av kirkeforståelsen til Wilhelm Löhe (1808-1872)

Mastergradsavhandling i systematisk teologi (30-mopg)

Andreas Grossmann

Høsten 2011

Misjonshøgskolen Stavanger

En takk går til:

Knut Alfsvåg, for veiledningen. Bjørn Wang, Mikkel Jebe, Thomas Hammer, Bjarte Hetlebakke, Lina Håland, Tove Kyllingstad og Torkel Alfsvåg Ekenes for godt selskap på biblioteket. Arne Samuelsen, Nina Sundnes Drønen og Trine Osen Lande for hjelpen med blant annet innlåning av bøker. Den største takken går til min kone Maria Semb-Grossmann for støtten underveis og for uvurderlig hjelp med språkvask. Takk fortjener også døtrene våre, Magnhild og Helene, fordi de stadig har kunnet minne meg på at det finnes viktigere ting i livet enn denne oppgaven.

Innholdsfortegnelse

INNLEDNING.....	4
Innledning	4
Biografi	7
Ungdom og oppvekst	7
Studietid	7
Prestetjenesten.....	9
Neuendettelsau	9
Politisk og sosial kontekst.....	12
OM KIRKEN	15
Den ene Kirken og Kirkens enhet.....	15
Kirkens enhet	16
Den synlige og usynlige kirken.....	18
Kirkens teologiske kjennetegn.....	21
Ordet og sakramentene	21
Kriterier for et kirkesamfunn	25
KIRKEN SOM FELLESSKAP	30
Felleskap	30
Tukt, fellesskap og offer	31
Forholdet mellom lokal menighet og den globale Kirken	34
Sjelesorg.....	36
KIRKEN OG EMBETET	38
Kirkens embete	38
Presbyterne.....	42
Diakonembete	44
Ordinasjon.....	46
LITURGI OG GUDSTJENESTE	49

Fellesskap.....	51
Liturgi, misjon og diakoni.....	54
DIAKONI OG MISJON	58
Ytre misjon.....	58
Indremisjon og diakoni	61
DRØFTINGSKAPITTEL	64
KONKLUSJON	68
BIBLIOGRAFI	69

INNLEDNING

Innledning

«Jeg tror på en hellig allmenn Kirke...». Dette er innskriften på gravstøtten til den tyske presten Wilhelm Löhe i Neuendettelsau. Fra 1837 til hans død var han prest i denne lille landsbygden i Mittelfranken, nord i delstaten Bayern. Det var hans eneste faste pretestilling, men ikke hans eneste gjerning. Selv om hans prestegjerning var begrenset til denne lille bygda, så har Löhe gjennom kontakter og forfattervirksomhet kunnet nå langt utover Tysklands riksgrenser.

Kjent for sin engasjement for en ren luthersk lære, kan Löhe ved første øyekast virke som en temmelig trangsynt og uinteressant kranglefant. Samtidig vurderes Löhe som en hjernen bak av den verdensomspennende lutherdommen¹, noen vil til og med påstå at han er en av dens fedre². Videre har han bidratt mye innenfor liturgikk og diakonikk i luthersk kontekst.

Selv har jeg studert ved Høgskolen i Neuendettelsau 2006/2007 og har overvært mye av forberedelsene i anledningen til Löhes 200. fødselsdag. Inntil dette tidspunktet hadde jeg knapt hørt noe om Löhe og var ikke særlig interessert å bli bedre kjent med ham og hans teologi. Med sin bastante vektlegging på bekjennelsesskriftene virket han mer som en representant med et guff fra fortiden, som noe bakstrevsk og avleggs. Hans tenkning vendte mot økumenikk og nattverdfelleskap, og han var for meg plassert et eller annet sted mellom ortodoksien og nylutherdommen. Etter at jeg stiftet nærmere bekjentskap med Löhe, gikk det opp for meg: Jeg kunne ikke ha tatt mer feil! Ved nærmere betraktning av Löhes teologi åpner det seg et hav av interessante refleksjoner. Löhe så ikke på seg selv som noe vitenskapelig teolog, og mye av hans bidrag er derfor direkte relatert til praktiske

¹ Siegfried Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert* (Neuendettelsau: Freimund, 1939). 85 Hebart mener Löhes innsatts ikke er tilstrekkelig vurdert (anno 1939).

² Wolfhart Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe," in *Theologische Realenzyklopädie*, ed. Horst Balz, Gerhard Müller, and Gerhard Krause (Berlin: de Gruyter, 1991). 410
Christian Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*, Die lutherische Kirche - Geschichte und Gestalten (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1996). 15

utfordringer, som han både møtte i tjenesten som menighetsprest og til debatter som pågikk i hans samtid. Hans refleksjoner dekker mye av pastoralteologiske utfordringer, men de behandler også mange systematiske *loci*, som for eksempel grunnleggende bidrag til ekklesiologi, misjon og diakoni. Hans bidrag evalueres veldig forskjellig: Mens noen oppfatter Löhe som bakstreversk og uaktuell eller regner ham andre blant de største i yngre tysk kirkehistorie³. Jeg er overbevist om at selv om Löhes tenkning ikke kan direkte overføres fra 1800-tallet til dagen i dag, så kan han være en impulsgeber for problemstillinger vi ser oss stilt ovenfor i dag. Min egen erfaring tilsier det at Löhe er temmelig ukjent i en norsk kontekst, og dette har vært en motivasjon for meg å skrive denne oppgaven på norsk, slik at Löhe kan bli tilgjengelig for et bredere publikum.

I løpet av oppgaven var det spennende og veldig givende å få dypere kjennskap til en teolog som mener om seg selv, at han er 30 år før sin tid⁴. Jeg vil undersøke Löhes kirkesyn med særlig vekt på følgende problemstilling:

*Kirken⁵ som apostolisk og katolsk Kirke mellom bekjennelse og økumenisme?
Hvordan ser Wilhelm Löhe på forholdet mellom Kirkens luthersk-konfesjonelle og økumeniske identitet?*

Jeg velger å disponere oppgaven slik at jeg undersøker Löhes posisjon i spørsmål om Kirkens vesen, Kirken som fellesskap, Kirken og embetet, liturgi og misjon. Deretter vil jeg drøfte posisjonene med blikk på problemstillingen. Jeg mener at en drøfting av de ulike punktene av Löhes kirkeforståelse vil kunne gi et godt utbytte i henhold til problemstillingen. På grunn av hans bevisste konfesjonelle ståsted mener jeg at bekjennelsen er en avgjørende faktor for Löhes posisjon.

Diakoni og misjon er de feltene der Löhe kunne slå seg løs og der han kunne virkeliggjøre mange av sine visjoner. Mye av dette skjedde i felten, det vil si mange av Löhes ideer ble til i forbindelse med utfordringer han møtte underveis. Dette har som konsekvens at det i mindre grad foreligger store og sammenhengende teologiske avhandlinger fra Löhes side. Jeg vil i denne sammenhengen unnlate å referere for det meste til det praktisk relaterte materialet og prøver heller å fokusere på de teoretiske føringene. Andre områder som for eksempel embetsteologien til Löhe er preget av en «omvendt» problemstilling, det vil si at

³ Georg Merz, *Das bayerische Luthertum* (München: Verlag des Evangelischen Presseverbandes für Bayern, 1955). 23

⁴ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 410

⁵ Jeg velger bevisst å skille mellom den globale, økumeniske kirken (Kirken) og det respektive kirkesamfunn.

det meste av materialet er kun teoretisk refleksjon, uten at det ble satt u i livet. Problemet som Löhe-forskning står ovenfor er blant annet, at Löhes virksomhet som utgiver var mer betydelig enn som forfatter⁶.

Jeg velger tekstanalyse av primærkilder som metode. Som kilde for min analyse velger jeg å benytte meg av Löhes *Gesammelte Werke* som ble utgitt av Klaus Ganzert i perioden fra 1951 til 1986. I mindre grad og kun etter grundig overveielse vil jeg benytte meg av den ukritiske utgaven av Johann Deinzer fra 1874. Ut over det er mye av Löhes korrespondanse kun tilgjengelig i arkiver, og en grundig gjennomgang unnlater jeg i sammenheng med denne oppgaven, fordi dette ville sprengt oppgavens ramme. Ellers i Löhe-forskningen virker begrensningen av kildemateriale til Ganzerts utgave til å være det vanlige, når en ser bort fra dissertasjoner og utgivelser fra tiden før Ganzerts utgave. Jeg velger i samsvar med det som er vanlig kun å henvise til det enkelte bind i *Gesammelte Werke*, og ikke til den enkelte skriften. Dette vil føre til en litt monoton lesning av fotnotene, selv om det refereres til flere kildekrifter henvises det kun til de bindene skriftene står i. Dette samsvarer med den vanlige praksisen i sekundærlitteraturen. Sekundærlitteratur til Löhe finnes og vil bli brukt i den graden jeg befinner det for naturlig. Interessen for Löhe har økt betraktelig i de siste to tiår, noe som også vises ved at det i 2005 ble dannet et *International Loehe Society* ved Wartburg Theological Seminary i Dubuque/Iowa. Nevnte selskap holder et høyt aktivitetsnivå og arrangerer en internasjonal Löhe-konferanse hvert tredje år, det siste var i 2011.

Jeg vil til å begynne med gi en kortfattet introduksjon av Löhe som omhandler hans biografi og hans politiske og religiøse kontekst. Denne introduksjonen vil være skisseaktig og ikke utfyllende, men siden den hverken berører oppgavens kjerne eller problemstillingen ville alt annet vært uforsvarlig. Som jeg innledningsvis nevnte, så er motivasjonen bak oppgaven å gjøre Löhe mere tilgjengelig for et norsk publikum. Selv om jeg i utgangspunkt skriver en systematisk-teologisk avhandling, ser jeg allikevel på det som nødvendig å gi en slik introduksjon, både for å utvide tolkningshorisonten og for å kunne gi et mer fargerikt bilde av Löhe.

⁶ Dette gjelder særlig misjonsarbeidet. Se Wilhelm Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 4, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1962). 619

Biografi

Ungdom og oppvekst

Wilhelm Löhe blir født 1808 i byen Fürth i Mittelfranken i kongeriket Bayern. Löhe blir født i en familie med småborgerlig bakgrunn og i familien blir han påvirket av både ortodoks og pietistisk fromhet⁷. Allerede som unggutt modner ønsket om å bli prest i ham og hans mor blir en advokat for dette. Faren er imot, siden kostnadene for studiene ikke ville stå i forhold til det Löhes andre søsken kunne vente seg. Faren dør tidlig, men Löhe får allikevel en omfattende utdanning, til tross for at moren forblir enke⁸. I en alder av ti år blir han sendt på latinskole og får supplementerende undervisning i fransk, italiensk, engelsk og gresk for å nevne noen av fagene⁹. I 1821 begynner Löhe på gymnas i nabobyen Nürnberg, der han knytter tette bånd til skolens rektor, men han opplever at skolen likner et fengsel¹⁰. Löhe karakteriseres i avgangsvitnemålet som en skoleflink, rolig einstøing, som trenger oppfølging for ikke å bli til en virkelighetsfjern boklært¹¹.

Studietid

I den følgende tiden begynner Löhe på teologistudiet ved universitetet i Erlangen. Han prøver å bli medlem i en *burschenschaft*, men innser snart at han ikke hører til der, som han skildrer i et brev til en venn¹². Med den nyvunnete friheten fra sosiale forpliktelser går det meste av tiden til for- og etterarbeid av studiene, selv under måltidene leser han reiseskildringer¹³.

I studietiden blir han påvirket av professorene Kraft og von Raumer, som begge står under innflytelse av en vekkelse. Kraft er foreleser i diverse teologiske fag. Han er i tillegg prest i den reformerte menigheten i Erlangen og grunnlegger av en misjonsforening som er tilknyttet *Basler Mission*, som Löhe blir engasjert i. Von Raum er foreleser i realfag, men

⁷ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 410

⁸ Johann Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 1* (Gütersloh: Bertelsmann, 1874). 21-22

⁹ Erika Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*, Testes et testimonia veritatis; Bd. 3; Variation: Testes et testimonia veritatis; Bd. 3 (Neuendettelsau Freimund-Verl., 2003). 27

¹⁰ Ibid. 39

¹¹ Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 1*. 36-37, fotnoter

¹² Wilhelm Löhe, *Briefe 1815-1847*, ed. Klaus Ganzert, vol. 1, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1986). GW I, 259

¹³ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*. 53

profilerer seg i likhet med Kraft som kristen i både ord og handling, noe som imponerer den unge Löhe¹⁴, som i 1827 på egenhånd danner en misjonsforening til støtte for *Basler Mission*. Löhe er ikke i tvil om at inntektene ikke er nok til å sende ut en «egen» misjonær¹⁵, men han sikter samtidig mot andre mål:

«Was aber die Hauptsache ist und – dass ich's nur gestehe- eine kleine List[e] von mir nebenbei, das ist: die Strickerinnen da und die andern jungen Leute, wie sie sich auch um die Sache verdient machen mögen, sollen daran gehindert werden, andre Dinge die die Seelen gefährden zu treiben.»¹⁶

Löhe ser på misjonsforeningen sin som en del av en oppbyggelse, som et alternativt, åndelig tilbud for ungdom.

I 1828 bestemmer Löhe seg for å fortsette teologistudiet i Berlin, der får han anledning til å lese hos bl.a. Hegel og Schleiermacher, men han blir ikke imponert over forelesningene. Så han noterer tørt i dagboken sin om en Hegelforelesning:

«Nichts verstanden oder nichts zu verstehen.»¹⁷

I Berlin kommer han i kontakt med dompredikanten og foreleseren Gerhard Friedrich Strauss, som påvirker Löhe og fører ham inn på nye baner. Gjennom han profilerer Löhe seg som evangelisk(-luthersk) som i større grad tar avstand fra det mystisk-pietistiske¹⁸. Löhe underretter medlemmene av misjonsforening hjemme i Fürth om, at han anser oppbyggelse som kirkens sak, og at en i misjonsforeningen burde nøye seg med å lese misjonsberetninger og ellers bare Bibelen¹⁹. I tillegg anbefaler han Luthers lektyre. Her skiller han mellom «oppbyggelse» og «kristen underholdning»²⁰.

Etter ett semester i Berlin gjenopptar han studiene i Erlangen, hvor det blir klart for ham at han skal bli prest. Men først mener han at han må modnes. Dersom han ikke skulle bestå eksamen, fattet han beslutningen at han skal reise ut som misjonær. Han utsetter embetseksamen med ett år og står med glans.²¹

¹⁴ Ibid. 54-56

¹⁵ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4.GW IV, 9

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 1*. 82

¹⁸ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*. 60-61

¹⁹ Etter Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*. Weber 61

²⁰ Löhe, *Briefe 1815-1847*, 1.GW I, 271

²¹ Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 1*, 97-98

Prestetjenesten

Etter noen kortere vikariater, blir han ordinert i 1831 og får noe senere stillingen som «privatvikar» hos en eldre prost i Kirchenlamitz i Oberpfalz, nær grensen mot Tsjekkia. Her får han utvidete fullmakter og en stor arbeidsmengde, med lav lønn²². Löhe får oppsyn med skolene i område og holder snart kurs for bygdelærerne²³.

Befolkningens åndelige tilstand vekker snart hans bekymringer og han går hardt ut mot det han mener er moralsk forfall, bl.a. utukt og smugling²⁴. Han begynner også å holde bønnestunder rundt omkring, vel vitende om at han befinner seg i en rettslig gråsoner. Gjennom sin uredde framferd får han snart fiender som jobber for å få han avskjediget. Begrunnelsene for hendelsene til de ansvarlige myndighetene varierer, men personlig antipati synes å være utløseren. I 1834 vinner motstanderne frem og Löhe må forlate Kirchenlamitz og returner til Fürth, der han en stund bor hos moren²⁵. Löhe selv konstaterer noe selvkritisk:

„So geht's mir- so wird's mir gehen. Ich bin ein Messer und wer lässt sich gern schneiden. Ich hab wohl Balsam, aber für Wunden, nicht um die Leute zu parfümieren.“²⁶

I sakens videre gang vinner også Löhes syn på hendelsene fram og avsettelsen blir omgjort, men Löhe blir ikke gjeninnsett i samme stilling. Löhe, som før ble beskyldt for å være pietistisk dissenter får nå attestert å høre til den evangelisk-lutherske læren²⁷.

Neuendettelsau

Etter flere vikariater, får han i senhøsten 1836 kallet til Neuendettelsau, en liten bygd i nærheten av Ansbach, sin siste og endelige stilling. I et senere tilbakeblikk mener Löhe om sitt første inntrykk:

„Nicht tot möchte ich in diesem Neste sein.“²⁸

²²Ibid., 141

²³ Anne Stempel- de Fallois, *Das diakonische Wirken Wilhelm Löhes : von den Anfängen bis zur Gründung des Diakonissenmutterhauses Neuendettelsau (1826 - 1854)*, ed. Jürgen Gohde and Michael Schibilsky, *Diakoniewissenschaft - Grundlagen und Handlungsperspektiven* (Stuttgart [u.a.]: Kohlhammer, 2001), Dissertation.Stempel-de Fallois, 83

²⁴ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*.77

²⁵ Ibid.82

²⁶ Wilhelm Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - 2*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 5/2, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1956). GW 5/2, 943

²⁷ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*.86

²⁸ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4.GW 4, 403

Før han begynner sin gjerning der, gifter han seg med Helene Andreae, en tidligere privatkonfirmant²⁹. Den 1. august 1837 trer han inn i den stillingen, som skulle bli hans eneste ordentlige prestestilling. Selv om han først var skeptisk, om ekteskapet skulle være til hinder for prestegjeringen, finner han mot i forestilling om at det også kan være «to par armer og ben i Herrens tjeneste»³⁰. Hans bekymringer blir tilintetgjort³¹. Men ekteskapet varer ikke lenge, etter kun 6 år dør Helene og Löhe står alene igjen med 4 barn. Han gifter seg ikke igjen og kommer ikke over smerten fra det påførte tapet.

Neuendettelsau blir som ovenfor nevnt Löhes eneste faste stilling, han innehar den fra 1837 til hans død i 1872, dette er til sammen 35 år. Ved siden av menighetsarbeidet, der han la sin hovedvekt på sjelesorg (noen beregninger viser at han hadde ca. 2250 private skriftemål³²), viet han mye av tiden til forskjellige pastoral-teologiske emner. Löhe var spesielt opptatt av «Kirkens organiske utvikling», med hovedvekt på den evangelisk-lutherske kirken³³. Han gir ut en evangeliepostill i 1847 som kommer ut i 3 opplegg. Han sies å være en benådet predikant, og la mye vekt på katekese i menigheten³⁴.

Löhe leverer i tidsperioden mellom 1849 og 1861 ikke mindre enn 8 petisjoner inn til den bayerske synode, deriblant drøftinger til en ny kirkeordning som han leverte i 1849 uten å få gjennomslag for dette. I perioden 1850/51 prøvde han dessuten å forhindre nattverds-felleskap med de reformerte³⁵. Over tid modner Löhes bevissthet om, at han ikke vil nå ut i bredden med sitt ønske om en konfesjonell luthersk kirke³⁶. Han endrer derfor strategi. Allerede i 1848, i kjølevannet av den politiske uroen, fremmer han et forslag til en luthersk forening som har en klar oppgave:

« [...] die Besseren in den Gemeinden zu sammeln und auf die böse Zeit zu bereiten. »³⁷

Denne foreningen blir ikke stiftet, men idéen blir retningsgivende for Löhe: Det han ikke lar sette i gang på riksdekkende plan, setter han ut i mindre kretser. Samtidig revurderer

²⁹ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." Schlichting, 411

³⁰ Löhe, *Briefe 1815-1847*, 1.GW 1, 501

³¹ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*.113

³² Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 411

³³ Heinrich Kasch, "Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche in ihrer Entwicklung dargestellt und beurteilt " (Universität Erlangen, 1920).71

³⁴ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*.115

³⁵ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." Schlichting, 412

³⁶ Wilhelm Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - 1* ed. Klaus Ganzert, vol. 5/1, Gesammelte Werke (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1954).GW 5/1, 217

³⁷ Ibid.

han sitt forhold til statskirken ved flere anledninger.³⁸ I 1849 danner Löhe et selskap, «*Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der evangelisch-lutherischen Kirche*». Dette selskap har 4 «avdelinger» som er hierarkisk sortert: 1. omreisende predikanttjeneste 2. distribusjon av litteratur 3. utvandrerwelferd og 4. diakoni³⁹.

Dermed har diakoni fått en tilsynelatende underordnet prioritet⁴⁰. Men dette felte blir til det feltet som opptar Löhes hovedfokus i hans virke. I 1853 danner han en forening for «kvinnelig diakoni, «*Lutherischer Verein für weibliche Diakonie*». I Neuendettelsaus største vertshus grunnlegges det så et «*Diakonissenanstalt*» våren 1854, som skal utdanne unge kvinner i tjeneste for menighetene. Hans intensjoner kan sies å demme opp for en unert innflytelse⁴¹ og danner så et luthersk alternativ til Fliedners og Wicherns unienerte indremisjonskonsept. Senere betegner Löhe diakonissenes arbeid, som et «protestantisk avbildet av de romersk-katolske barmhjertige søstre⁴²» ikke som et menighetsdiakonat. I de noe begrensede rammene til dette diakonissenanstalt kunne Löhe realisere noen av sine kirkelige idealer. Bl.a. gjenopplever han den kirkelige tekstilkunsten, paramentikk med protestantiske paradigmer⁴³. I 1865 Oppsummerer Löhe sin teologi som et fremskritt mot en «sakramental Luthertum», som et slags «sakramentliches Leben⁴⁴».

Parallelt med menighetsarbeid og diakoni begynner han et omfattende misjonsarbeid blant utvandrere i Amerika. Der kan han se for seg å kunne iverksette utopien av et sant (luthersk) kirkesamfunn⁴⁵. Etter en søken om hjelp fra lutherske utvandrere utdanner han to utsendinger som skal utøve hyrdeoppgaver for de tyske menighetene i Nord-Amerika. Han anbefaler dem å slutte seg til den lutherske Missourisynoden.

Etter kort tid oppstår det konflikter mellom Löhe og hans utsendinger på den ene siden og Missourisynoden på den andre siden rundt embetsforståelse. I 1854 forlater Löhes følgesvenner Missourisynoden og danner Iowasynoden som i 1930 slår seg sammen med

³⁸ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 412

³⁹ Wilhelm Löhe, "Revidierter Plan der Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche," *Correspondenzblatt der Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche* 1, no. 1 (1850). 1

⁴⁰ Diakoni er underordnet presbyteriet og dermed ordforkynnelsen, fordi Löhes intensjon var en helhetlig forståelse av menneskenes nød, som omfattet både åndelig og legemlig nød.

⁴¹ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 911

⁴² *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 519

⁴³ Peter Poscharsky, "Paramentik," in *Theologische Realenzyklopädie*, ed. Horst Balz, Gerhard Müller, and Gerhard Krause (Berlin: de Gruyter, 1995). 750

⁴⁴ Johann Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt* - Band 2 (Gütersloh: Bertelsmann, 1874). 523

⁴⁵ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 413

Buffalosynoden og Ohiosynoden til «*American Lutheran Church*». Löhe kan derfor med rette betraktes som «founding father» til både Missourisynoden og «Evangelical Lutheran Church of America (ELCA)»⁴⁶ og blant annet Wartburg Theological Seminary i Dubuque (Iowa) kan skrive seg tilbake direkte til Löhes engasjement i og for Nord-Amerika.

Löhe dør i 1872 og blir ifølge Kressel⁴⁷ gravlagt i en alba. På Löhes gravstøtte står det «Jeg tror på en hellig allmenn Kirke...»

Politisk og sosial kontekst

Wilhelm Löhe ble født inn i en brytningstid. Etter 1803 og fram til 1806 ble det politiske landskapet nyordnet som følge av Napoleons felttog. Frankrike etablerte elven Rhein som riksgrense og som oppreisning for tapte territorier, fikk mange fyrster lovnader om kompensasjon. Som følge av det såkalte *Reichsdeputationshauptschluss* ble mange av de over 300 uavhengige småstatene i det tysk-romerske riket innlemmet i 38 fyrstedømmer. Mens de fleste av territoriene før sammenslåingen har vært religiøs homogene (*Cuius regio, eius religio*) enheter siden religionsfreden i Augsburg fra 1555, endret dette seg dramatisk. Mange stater fikk betydelige konfesjonelle minoriteter, noe som utfordret statskirketenkningen. Som oftest ble løsningen å etablere en parallell statskirkeordning for konfesjonene med kongen/fyrsten som formelt overhodet⁴⁸. Denne løsningen er en av faktorene som skjøt fart i unionsbevegelsen: Blant annet for å spare administrasjonskostnader, bestemte Friedrich II., konge av Prøysen i 1817 en sammenslåing av reformerte og lutherske kirkesamfunn til et unert protestantisk kirkesamfunn⁴⁹. Selv om dette bare gjaldt i kongeriket Prøysen, var det snart flere fyrster som prøvde det samme, men med skiftende hell. Denne beslutningen var ikke alltid lett å sette ut i praksis og førte til at mange utvandret til Amerika og Australia for å unngå unionen, eller de dannet frikirker i Tyskland. Unionstenkningen var bestemmende for hele 1800-tallets protestantisme i Tyskland. Fra midten av århundret oppstod det i tillegg til politiske bestrebelser også et felles engasjement for misjonen (for eksempel *Basler Mission*). I samme tidsperiode gjorde opplysningstidens nedtoning av nattverdens betydning det vanskelig å opprettholde konfesjonskillene.

⁴⁶ Gerhard Schoenauer, "Löhe, Wilhelm," in *Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft*, ed. Hans Dieter Betz, et al. (Tübingen: Mohr, 2002). 502

⁴⁷ Hans Kressel, *Wilhelm Löhe als Liturg und Liturgiker* (Neuendettelsau: Freimund-Verlag, 1952). 111

⁴⁸ Wolf-Dieter Hauschild, *Reformation und Neuzeit*, vol. 2, *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte* (Gütersloh: Kaiser, 1999). 751

⁴⁹ Ibid. 755-763

Det nyopprettete kongeriket Bayern fikk utvidet sine landområder ved å innlemme mange protestantiske småstater, hovedsakelig i Franken, men også sør i Schwaben. Bayerns kjerneområder befant seg sør for elven Donau og var hovedsakelig katolske, mens mange av områdene som ble nyvunnet hadde protestantisk befolkning, hvor flesteparten av disse var lutherske. I tillegg til å være konfrontert med en katolsk majoritet var det lutherske statskirkesamfunnet svekket, fordi de først måtte samles til en organisasjon. Löhes engasjement for en luthersk konfesjon er i så henseende både å se i avgrensingen mot unionstenkningen og katolisismen, men også positiv som identitetsbyggende for det nyopprettete kirkesamfunn. Schlichting understreker Löhes innsats med blikk på utviklingen mot et luthersk statskirkesamfunn⁵⁰.

Et eksempel på en konfesjonell konflikt er den såkalte *Kniebeugungsstreit*, der den bayerske kongen i 1838 påla soldatene å bøye kne for monstransen under gudstjenester, uansett hvilke konfesjon de tilhørte⁵¹. Dette førte til store protester, siden luthersk nattverdforståelse forutsetter innstiftelsesord for realpresensen og handlingen derfor ble oppfattet som avgudsdyrkelse. Selv om Löhe ikke er direkte involvert er dette et tydelig eksempel på at staten ikke alltid var nøytral i religionsspørsmål og bidro uten tvil til skepsisen ovenfor statskirkesystemet.

1840-tallet var også en tid med store politiske omveltninger: I 1848 brøt det ut en stor borgerlig revolusjon over store deler av Europa, som var rettet mot den konservative restaurasjonspolitikken, og som kjempet for mer demokrati og for opprettelse av nasjonalstater. I Tyskland samlet det seg et nasjonalparlament i Frankfurt fra 1848 til 1849, for å utarbeide en grunnlov og velge en ny keiser. Valget falt på Friedrich IV. av Prøysen, men han nektet og han oppløste i stedet parlamentet. Revolusjonen var mislykket og demokrati-bevegelsen ble nesten borte. Löhe er indirekte påvirket av urolighetene og den politiske ustabiliteten, noe som gjør han skeptisk til demokratiet. Selv er han overbevist om at demokrati og Kirke ikke hører sammen, noe som synes når han uttaler seg om embetets posisjons i Kirken.

Også sosialt var Löhes samtid preget av store gjennomgripende forandringer. Den industrielle revolusjonen førte til dannelsen av en lavlønt arbeiderklasse, samtidig som mange av de tradisjonelle sysselsettingssektorene, som for eksempel håndverk og landbruk mistet

⁵⁰ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 412

⁵¹ Geiger, *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*. 138-141

mye av sin betydning. Dette resulterte i at store befolkningslag levde et liv i elendighet og mange valgte å søke sin lykke i Nord-Amerika. I Tyskland vokste industrisentrene fort og det oppsto spenninger mellom klassene. I 1848 publiserte Karl Marx sin skrift «Manifest» som blir begynnelsen av kommunistbevegelsen. Samtidig oppstår det flere kristne initiativ til å lindre nøden blant proletariatet. Löhe er ikke den mest innflytelsesrike aktøren innenfor diakoni, men han går egne veier med et eget konsept der han ser for seg et konfesjonelt luthersk diakoniarbeid, med kirkelig forankring. Gjennom denne vinklingen posisjonerer han seg mot Wichern, en annen betydningsfull aktør innen diakoni, som prøvde å få til et fellesprotestantisk initiativ for diakoniarbeid. Wichern var blant annet forkjemper for en protestantisk union og valget å organisere diakoniarbeidet i foreninger uten direkte kirkelig forankring.

OM KIRKEN

Den ene Kirken og Kirkens enhet

Löhe tar vekk fokuset fra det enkelte kirkesamfunn og setter det i et større perspektiv. Til tross for splittelsen i kirken, som resulterer i forskjellige kirkesamfunn er Kirkens enhet noe alle kirkesamfunnene er delaktige i. I dag er det ikke noe uhørt eller nytt å tilkjenne andre kirkesamfunn delaktighet i Kirkens enhet. Löhe er ikke den første og heller ikke den siste som tar til ordet i dette anliggende. Löhes drøfting av kirken som katolsk og apostolisk får sitt særegne preg på grunn av Löhes ståsted, som konfesjonell lutheraner. Samtidig uttaler Löhe seg om de lutherske kirkesamfunns tilhørighet til Kirken i en bestemt kontekst. Jeg mener Löhes tilnærming til Kirkens enhet må forståes utfra to særskilte utfordringer Löhe var stilt overfor.

Den første er splittelsen blant lutherske kirkesamfunn i Tyskland, som kom til uttrykk i et mangfold av forskjellige løsninger. Disse hadde vokset frem i tiden etter reformasjonen og var i ferd med å utslette forståelsen av en felles tradisjon. Gjennom sin skrift «3 Bücher von der Kirche»⁵² bidrar Löhe konstruktivt til en intern luthersk debatt, som oppstod både som følge av intern uenighet og som respons på en ekstern hendelse. Jeg mener Löhes bidrag må ses i sammenheng med konsolideringsprosessen som mange lutherske kirkesamfunn gjennomgikk. Samtidig kommer det et rop om hjelp til alle lutherske kirkesamfunn i Tyskland for å dekke behovet for tyske, lutherske prester til utvandremenighetene i Nord-Amerika. Ved siden av den nevnte konsolideringsprosessen var dette initiativet en utfordring til et felles luthersk engasjement. Löhe minner de lutherske kirkesamfunnene på reformatorenes forestilling om at reformasjonen skulle føre tilbake til oldkirkens ideal om en apostolisk og katolsk Kirke. For han er en selvfølge at de politiske grensene ikke kan splitte Kirken. Löhe holder fast ved at en Kirke som er i tråd med dette katolske og apostoliske idealet, i praksis må være i tråd med skriften og de oldkirkelige symbolene. For Löhe er det hevet over enhver tvil at de lutherske kirkesamfunn oppfyller nettopp kriteriet for apostolisitet i teorien. Påminnelsen på Kirkens enhet er i høyeste grad for Löhe spørsmålet

⁵² Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1.

om hva et kirkesamfunn kan enes om. Löhes standpunkt er at en konfesjons bekjennelse er både dens samlings- og differensieringspunkt. Det betyr at et kirkesamfunn samles rundt et fellesgrunnlag for skrift- og lærespørsmål, samtidig som dette grunnlaget gjør at kirkesamfunnet er forskjellig fra andre kirkesamfunn. Löhe påpeker at forskjellen i bekjennelsen ikke kan reduseres til et spørsmål om forskjellig tradisjon. Eller positiv formulert: De lutherske kirkesamfunn har kanskje en mangfoldig liturgisk eller kirkepolitisk tradisjon som resulterer i forskjellige ordninger, men man kan allikevel betrakte de som et og samme kirkesamfunn, siden de deler de samme bekjennelsesskrifter. Her synes jeg Löhe har en fortjeneste i å danne en fellesbasis for intern luthersk dialog, som til en viss grad unngår en forstyrrende fokusering på detaljer. Samtidig mener jeg at Löhe foregriper misjonsteologiens kontekstualiseringskonsept, når han legger mindre vekt på forskjeller i praksisen enn i læren.

Den andre utfordringen Löhe møtte var forsøket å få til en politisk enhet i de protestantiske rekkene ved å slå sammen lutherske og reformerte kirkesamfunn til et unert, fellesprotestantisk kirkesamfunn. Löhe mener at forskjellene i læren ikke kunne feies under teppet eller utviskes med et pennestrøk. En politisk påtvunget union med de reformerte ville ikke løse problemet med Kirkens synlige splittelse. Samtidig legger Löhe ikke skjul på at han anser det som umulig å ha nattverdfellesskap med reformerte eller unerte kirkesamfunn. Selv om han er en motstander av en, som han sier forhastet og feil union, så har han allikevel tiltro til at Kirken en gang skal forenes av sin Herre. Löhes anstrengelse mot unionen har som intensjon å hevde en sær luthersk bekjennelse mot myndighetens innblanding i kirkelige anliggende. Löhes intensjon har dermed både et avgrensende og en inkluderende komponent.

Kirkens enhet

På tross for sin konfesjonalisme har Löhe et vidt perspektiv av kirken. Kirkens katolske karakter er utgangspunktet for hans refleksjon rundt Kirken. Katolisitet slik Löhe forstår det, er ikke ment som konfesjonsterminus (som i betegnelsen romersk-*katolsk* kirke), men i ordets forstand (καθολικός): som noe altomfattende, allment. For Löhe innebærer dette konsekvensen av at det kun finnes én Kirke, selv om den er splittet i mange partikularkirker.

Kirkens enhet er en grunnforutsetning for Löhe. Kirken er et barn født av Herrens kjærlighet, den er,

« der schönste Liebesgedanke des Herrn, in welchem sich Seine eigne Menschenliebe und die Liebe zu Seinem Sohn mit verhülltem Antlitz zeigt. »⁵³

Kirken har sitt grunnfestet her på jord, i det menneskelige behovet for fellesskap. Utenom fellesskap finnes det ingen salighet. Löhe påpeker at ønsket om adskillelse fra andre mennesker ikke er født av kjærlighet, men av hovmodig hat både mot Gud og menneskene. Hverken himmelen eller jorden er skapt av Gud, slik at det bare kan nytes av et enkelt menneske⁵⁴. Dette medfødte behovet for fellesskap er mest framtrøden når man allerede har funnet Herren: «Die Bekehrung zum Herrn macht die Einsamen gesellig.»⁵⁵

Selv om det er mange slags fellesskap som konkurrerer med Kirken, så står disse i Kirkens skygge, siden Kirken er det fellesskapet som er ønsket av Gud og kalt av ham til evighet. Et slikt fellesskap som Kirken er bygd på kjærlighet, for kjærlighet uten fellesskap er en umulig ønskedrøm⁵⁶. Kirken er nemlig født av Guds kjærlighet til menneskene og som sådan «der schönste Liebesgedanke des Herrn.»⁵⁷ Det er i kirken Guds kjærlighet åpenbares helt, og det er der den fullendes. Löhe slår fast at siden kirken er stedet der alle kan finne tilbake sin opprinnelse, kan man like fullt hevde at kirken er fullendt⁵⁸.

Kirkens fellesskap er heller ikke bundet av tidenes begrensninger. I Kirken er både nåværende, kommende og svunnene slekter forenet i pilgrimsferden mot de hellige Sions høyder. Det er i forhold til dette målet, at Kirkens enhet kommer til uttrykk⁵⁹. Og selv om ikke alle slekter alltid samler seg til fellesskap i Kirken, så er det allikevel slik at det er noen som skilles fra verden. I følge Löhe er det ingen viktigere hendelse på denne jorden enn denne skilleprosessen som vil framholde så lenge denne verden eksisterer⁶⁰.

Löhe forklarer kirkens katolisitet også bibelhistorisk: Mens kirken i den gamle pakt var begrenset på Abrahams slekt, nærmere bestemt Israels folk, så er disse grensene sprengt gjennom den nye pakten og pinsedagen. Löhe viser til misjonsbefalingen for å vise til den etniske og geografiske grenseløsheten som er et kjennetegn for NTs katolske kirke:

⁵³Ibid. 90

⁵⁴Ibid.89

⁵⁵Ibid., 90

⁵⁶Ibid.

⁵⁷Ibid.

⁵⁸Ibid.

⁵⁹Ibid.92

⁶⁰Ibid.93

« Denn die Mission ist nichts als die Eine Kirche Gottes in ihrer Bewegung – die Verwirklichung Einer allgemeinen katholischen Kirche. [...] Die katholische Kirche und die Mission trennt niemand, ohne – was am Ende unmöglich ist – beide zu töten.»⁶¹

Den synlige og usynlige kirken

Kirken er skilt i en synlig Kirke og en usynlig Kirke. Den synlige Kirke er Kirken slik som den framstår for oss (for eksempel som i en gudstjenestesamling) og den usynlige Kirken omfatter den delen av Kirken som kun Herren kan se (for eksempel den enkeltes forhold til Kirken). Dette skillet har lange tradisjoner i vestlig dogmatikk. Löhe tar opp det ortodokse skillet mellom den synlige og usynlige kirken (*coetus vocatorum et coetus electorum*⁶²), men videreutvikler og tolker den til sin egen forståelse av Kirken.

Luther fremhever forskjellen mellom den synlige kirken (*ecclesia visibilis*) og den usynlige kirken (*ecclesia invisibilis*) som forskjellen mellom kirken i sin ytre forfatning (institusjon) og dens «innhold» (de troende/døpte). Han holder samtidig fast ved at disse ikke kan betraktes uavhengig fra hverandre⁶³. Ortodoksiens teologer reduserer den synlige kirken til den empiriske kirken. Samtidig setter de den opp mot den usynlige kirken, som blir betraktet som Kirkens sanne vesen. Det betyr, at Kirkens enhet og katolisitet er lagt til den usynlige kirken. Dette skjer fordi Kirkens enhet og katolisitet ikke kan tilskrives den synlige Kirken, siden den i praksis er splittet, både teologisk og politisk. Hebart peker på, at den territoriale splittelsen og det fyrstelige kirkeregiment har bidratt og fremmet denne tenkningen rundt kirken. Dette er et resultat av ortodoksiens historiske forankring i tiden etter Luthers død, fram mot slutten av 1700-tallet. Pietismen har også adaptert denne tenkningen, men dens vektlegging av etos og moral legger den usynlige kirken (*ecclesia invisibilis/ coetus electorum*) til grunn som et ideal. Dette idealet skal (og kan) nåes gjennom den enkeltes helliggjørelse. Dette står i kontrast til opplysningstidens rasjonalisme som fremhever den usynlige kirken som en uoppnåelige utopi, mens den synlige blir dens ynkkelige avbildet⁶⁴, som bidrar til menneskets sedelige opplæring. Den synlige Kirken blir dermed redusert til en slags «institusjon for folkeopplysning».

⁶¹ Ibid., 96

⁶² Den kalte samlingen og den utvalgte samlingen.

⁶³ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert.*, 119; se også Confessio Augustana VIII

⁶⁴ Ibid.120

Löhe derimot betoner den fullstendige enheten mellom den usynlig og den synlige Kirke, uten noen gang å hevde at de to var identiske. Löhe vedgår at det ikke er mulig å skille mellom dem som hører både til den usynlige kirken og den synlige kirken.

« Die Unterscheidung die wir mit den beiden Ausdrücken machen, ist nicht auf eine wirklich stattfindende Scheidung innerhalb der Kirche gegründet, sondern es liegt ihr das Bekenntnis der menschlichen Kurzsichtigkeit zu Grunde, durch welche wir verhindert sind das, die Heuchler von den Aufrichtigen, das Unkraut vom Weizen zu scheiden, durch welche wir genötigt sind, aus Furcht den Weizen mit dem Unkraut auszureuten, ein mildes Gericht zu halten. »⁶⁵

Löhe begrunner enheten med at det er de samme personene som hører til både i den synlige og i den usynlige kirken. De som kun er kalt, men ikke er utvalgt, går fortapt (i likhet med de som ikke følger kallet). Löhe forkaster predestinasjonen, men ser for seg en helhjertet overgivelse til Kirkens Herre. For han er det derfor de samme personene som utgjør både den synlige og den usynlige Kirke⁶⁶.

«Es sind deshalb dieselben Leute die zur sichtbaren und zur unsichtbaren Kirche gehören, - die sichtbare und die unsichtbare Kirche sind völlig Eine.»⁶⁷

For Löhe betyr det ikke at kun *coetus electorum* (den usynlige kirken) er Kirken⁶⁸ eller at begge, den synlige og usynlige kirken er identiske. Snarere er den usynlige kirken plantet i den synlige som bærer den usynlige kirken og dens goder:

«Da die unsichtbare und sichtbare Kirche so völlig Eins sind, dass jene von dieser eingeschlossen und diese eine Trägerin aller Güter der unsichtbaren Kirche ist, so ist offenbar, dass man die sichtbare Kirche um der Heuchler willen nicht verächtlich behandeln dürfe, dass vielmehr jeder welcher zu unsichtbaren Kirche zu gehören wünscht, auch zur sichtbaren gehören müsste.»⁶⁹

Löhe oppfordrer til overbærenhet ovenfor den synlige Kirken, som også har lemmer som åpenbart ikke er en del av den usynlige Kirken. Derfor er den konklusjonen som Löhe trekker interessant: at alle som ønsker å være en del i den usynlige delen må være en del av den synlige Kirken, nettopp fordi han mener at «die sichtbare Kirche die Hütte Gottes unter den Menschen und ausser ihr kein Heil sei.»⁷⁰ Her viser Löhe tydelige tendenser mot og sympatier for en bekjennelsesfelleskap uten å bryte ut av de statskirkelige rammene han virket inn i. Men til tross for disse statskirkelige rammene, bryter han radikal med en tannløs folkekirketenkning, som vi nå skal se nærmere på.

⁶⁵Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. GW 5/1, 116

⁶⁶Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert.*, 122

⁶⁷Ibid.

⁶⁸Ibid.122

⁶⁹Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 117

⁷⁰Ibid.

Slik Löhe klarer å forene den synlig og usynlige Kirken til en enhet, uten å redusere den usynlige kirken til en abstrakt idé eller hevde at de to er identiske. Mot idéen at den usynlige Kirken kun er en idé, en *civitas platonica* bruker Löhe analogien kropp-sjel:

«Sowenig die Seele ein Abstraktum oder eine Idee des Leibes ist, ebensowenig ist die unsichtbare ein Abstraktum oder eine Idee der sichtbaren. [...] Auch der menschliche Leib hat Haare, Nägel und andere unbeseelte Auswüchse. Wie man nun auch dem Leib um dieser unbeseelten Auswüchse willen die Gemeinschaft mit der Seele nicht ableugnet, so kann man der sichtbaren Kirche ihre völlige Einigkeit mit der unsichtbaren nicht ableugnen, weil sie sich mit Heuchlern und Maulchristen schleppen muss bis zum Tag der Ernte und der Sicht.»⁷¹

På lik linje med sjelen, som ikke er en abstrakt idé av kroppen, er heller ikke den usynlige Kirken bare en idé av den synlige. Löhe bekrefter enheten mellom den synlige og usynlige Kirken, til tross for «ballasten» av hyklere og nominelle kristne, som den må bære på inntil høstens dag kommer. Allikevel kan Kirken med rette kalles hellig: ikke bare er den lik en fin blomst, som blomstrer til tross for dårlig jordsmonn, den synlige Kirken er hagen der de gode ting vokser fram, til tross for alt ugress⁷². Den huser nemlig blant annet roten til det evige liv.

Men hvordan forholder disse to delene av den ene Kirken seg til hverandre? For Löhe finnes det hverken et kausalt forhold mellom den synlige og den usynlige Kirke, eller en prioritet av den ene av delene framfor den andre. Begge er likeverdige, samtidige og står i en vekselvirkning til hverandre, slik at det slett ikke er mulig å betrakte den ene uten å måtte forholde seg til den andre.

«Gleichwie mit den Leibern die Seelen entstehen, so entstehen immer zugleich Unsichtbares und Sichtbares in der Kirche; und wie mit den Leibern die Seelen wachsen und gedeihen, so gedeiht auch zugleich mit der sichtbaren die unsichtbare Kirche und umgekehrt,- und es besteht zwischen beiden eine von Gott gewollte ewige Wechselwirkung.»⁷³

Denne vekselvirkningen mellom den synlige og den usynlige Kirke er ikke begrenset til medlemsmassen. For Löhe blir den til det bestemmende paradigme for hans videre refleksjon rundt Kirken. Löhe mener at for forholdet mellom frelsesordningen og kirkeordningen gjelder den samme analogien som for den synlige og den usynlige Kirke⁷⁴. Kirkeordning er skallet som huser frelsen og er sånn sett underlagt stadige forandringer, for å kunne oppfylle sin oppgave på en best mulig måte.

⁷¹ Ibid. 116

⁷² Ibid. 117

⁷³ Ibid. 117

⁷⁴ Ibid. 531

I følge Hebart er det denne erkjennelsen om forholdet mellom den synlige og usynlige Kirken som er Löhes bidrag til den systematisk-teologiske refleksjonen rundt Kirkens vesen⁷⁵.

Kirkens teologiske kjennetegn

Ordet og sakramentene

Men hvor er den synlige og usynlige kirken? I likhet med Luther mener Löhe at Kirken er der, hvor Ordet og Sakramentene forvaltes. I og gjennom nådemidlene samles Kirken på jorden.

«Wie innig die sichtbare und unsichtbare Kirche zusammenhangen, kann man an den Gnadenmitteln sehen. Das Wort die Taufe, das heilige Abendmahl- sie sind Quell- und Sammelpunkte der sichtbaren wie der unsichtbaren Kirche.»⁷⁶

Disse nådemidlene er selve midtpunktet og livsnerven i Kirkens liv, de begrunner, kjennetegner og livnærer Kirken. I likhet med Melanchthon⁷⁷ bruker Löhe disse nådemidlene også som kjennetegn for Kirken, men ikke uten en modifikasjon. Löhe besinner seg på det han kaller for «det apostoliske Ordet» som er Kirkens middelpunkt. Han forlater ikke klassisk luthersk hermeneutikk og han står fast på reformasjonens grunn, når han forstår reformasjonen som tilbakevending til Kirkens utgangspunkt og fletter sammen to av reformasjonens bestrebelser: Å sette Kirken i direkte kontakt med Ordet og oldkirkens tradisjon igjen. Löhe anser reformasjonen for ikke avsluttet siden den rene læren ennå ikke har ført til de ønskete konsekvensene.

⁷⁵ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*.123

⁷⁶ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I 5/1*. 536

⁷⁷ *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche: herausgegeben im Gedenkjahr der Augsbургischen Konfession 1930*, (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992). Apologie VII og Confessio Augustana VII

Ordet tar stort plass i Löhes teologiske refleksjon: Ordet er enhetspunktet og enighetspunktet for Kirken⁷⁸, siden Ordet er Sannheten (Joh. 17,17). Med utgangspunkt i Joh 17,17 og Luk 10,16 begrunner Löhe, at « [d]ie Wahrheit, welche alle eint und aus allen Gläubigen aller Zeiten und Lande Eine Kirche macht, ist das Wort der Apostel.»⁷⁹ Det er altså Ordet som kaller til et liv i Kirken og Kirken er derfor en skapning av Ordet.

Löhe hevder blant annet, at Kirken i dens spedte alder ikke ble formet av menneskelige ordninger eller enkelte skikkelser, men av apostlenes sannhet, som etter deres død har resultert i NTs skrifter. «Apostolisk» er for Löhe et treffende adjektiv for å beskrive Kirken, men i den forstand at den hviler på apostlenes lære. Å være grunnlagt av en apostel er ikke nok for en menighet til å være «apostolisk», dersom man ikke er forpliktet til apostlenes lære. Löhe mener at slike menigheter med rette kan kalle seg apostolisk, uten å ha hatt nærkontakt med en levende apostel.⁸⁰ Löhe hevder at det ikke finnes noe som en «personal» apostolisk suksesjon, men en suksesjon i læren, troen og Ordet som ikke er knyttet opp mot enkeltmennesker⁸¹.

Skriften som kilde for åpenbaringen er klar og forståelig. Gjennom Ånden har alle tilgang til Ordet: « [d]ieses Wort ist für alle zugänglich.»⁸² Selv om det finnes uklare steder i Skriften, så påpeker Löhe er det ikke kan være så mange av dem, at en kan tillate seg å kalle Skriften for uklar. Men for å tyde og forstå Skriften rett, må en ikke stole på menneskelig fornuft, men må få hjelp av Åndens lys og kraft. Her støtter han seg på Augustin, når han argumenter at det er flere og mer tungtveiende lyse steder i Skriften, som kan støtte læresetningene enn de få mørke stedene i Skriften. Utfra Skriftens klare og forståelige karakter begrunner Löhe at den er mer enn brukbar til å kunne brukes i lærespørsmål. Ordet som i utgangspunkt er samlende for Kirken forutsetter kjennskap til Skriften, og ikke en særskilt menneskelig erkjennelse⁸³. Med andre ord er Den hellige Ånd knyttet til bokstaven. Det er enigheten i hva, ikke hvordan- spørsmålet, som er utgangspunkt for Kirkens enhet. For

⁷⁸ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 98 Löhe er motstander av et nattverdfellesskap som går på bekostning av bekjennelsen og protesterer høylytt mot alle forsøk om å innføre en protestantisk union i Bayern.

⁷⁹ Ibid. 98

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid. 149

⁸² Ibid. 100

⁸³ Ibid. 101-103

kjennskap er fornuft tilstrekkelig, men erkjennelse er betinget av Åndens virke. Her står Löhe i direkte konflikt med opplysningstidens vektlegging av fornuft som kilde for dypere innsikt.

Som Ordets skapning kan Kirken ikke stå over Ordet⁸⁴. Derfor kan det ikke være slik, at apostlenes lære har fått sin glans av kirken, men omvendt⁸⁵. Kirkens tradisjon duger ikke som kilde for læren, fordi de ikke er nødvendige, hvis tradisjonen sier det samme som skriften eller farlig, dersom den sier noe annet. Behovet for en sidestilt tradisjon som støtter Skriften finnes ikke, så lenge én holder fast ved, at Bibelen er klar i alle de tingene som angår det evige livet⁸⁶. Löhe viser for øvrig til, at Kirkens historie rommer mange slags tradisjoner som, selv om de er ærverdige, motsier hverandre. En kan heller ikke påberope seg «en klar apostolisk tradisjon som er ment til å forklare den hellige Skriften og som er sidestilt med den»⁸⁷, fordi en slik *catalogus traditionum apostolorum* ikke finnes. Det blir enda mere forvirrende når man tyr til kirkefedrene, siden man ikke har en *consensus patrum* fordi kirkefedrene ofte ikke en gang er enig med seg selv⁸⁸. Hvis man noen gang hadde fått det til å samle kirkefedrenes lære, så ville resultatet ikke kunne brukes til å tolke Skriften. «[d]enn die Väter berufen sich selbst auf die Heilige Schrift und machen sie vielmehr zur Richterin ihres Schriftverständnisses als umgekehrt dieses zum Ausleger der Schrift.»⁸⁹ Enkelt mennesker i institusjoner som f.eks. paven kan ikke brukes som autoritet, siden det flere ganger har forekommet at til og med enfoldige kunne tolke Skriften bedre enn disse⁹⁰.

Sakramentene

Sakramentene tar en litt mindre fremtredende plass i Löhes teologiske refleksjon rundt kirken, men er ikke mindre viktig for ham av den grunn. Særlig i motsetning til rasjonalismens reduksjon til tegn eller minneritualer prøver han å sette sakramentene på deres rettmessige plass i kirkens liv⁹¹. Nådemidlene er de synlige tegn til den synlige og usynlige Kirken og fungerer som et slags bindeledd mellom begge. De har både et ytre og indre

⁸⁴ Ibid. 105

⁸⁵ Ibid. 104

⁸⁶ Ibid. 107

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid. 108

⁸⁹ Ibid. 108

⁹⁰ Ibid. 108

⁹¹ David C. Ratke, *Confession and mission, word and sacrament: the ecclesial theology of Wilhelm Loehe* (St Louis: Concordia Publishing House, 2001). Ratke, 49

komponent, som utfolder sin virkning på både på kropp og sjel⁹². Löhe vier nattverden mye oppmerksomhet, mens han nesten ikke nevner dåpen. Grunnen på dette ensidige fokuset, er kontekstuell betinget. Löhe holder seg til den klassisk lutherske forståelsen av realpresensen i Nattverden, og betrakter nattverdsynet som kirkesplittende⁹³. Mens det blant de dominerende konfesjonene var bred enighet om dåpens plass, som innlemmelsessakrament i Kirkens kropp, var nattverden mer omdiskutert. Löhes motstand mot blandete nattverdfelleskap med reformerte, betinget også hans motstand mot unerte kirkesamfunn. Mot unert teologi som plasserer nattverden perifert som enhets- og enighetspunkt på protestantisk side⁹⁴, setter Löhe nattverden sentralt både i teologisk refleksjon og i menighetslivet. Löhe holder seg til den klassisk lutherske forståelsen av realpresensen i Nattverden, og betrakter nattverdsynet som kirkesplittende⁹⁵.

Nattverden spiller en viktig rolle i menighetens liv – den gir næring til dens lemmer og styrker dem i troen, slik at de kan forbli i Kirken⁹⁶. I nattverden kommer menigheten med jordens gaver, nemlig brød, vin, bønn og lovsang. Menigheten tar med seg disse gavene og tilbyr det, samtidig som de ber Herren om å bringe med seg det han har lovet, nemlig Hans legemet og blod, og dermed Hans tilgivelse.

« Im der sakramentlichen Vereinigung der Elemente mit dem himmlischen Gute feiert sie die Vermählung des Himmels mit der Erde, der Gottheit und der Menschheit, Christi und seiner Braut. »⁹⁷

Slik blir alterbordet et møtested mellom himmel og jord, mellom Gud og menneskene, men også mellom de enkelte menighetslemmene. Nattverdfeiringen er for Löhe selveste høydepunktet i det kristne livet⁹⁸ og kan også betraktes som utgangspunktet for all diakoni⁹⁹.

⁹² Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 1 5/1. 536

⁹³ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 887-888

⁹⁴ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*. 286-87, Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 887

⁹⁵ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 887-888

⁹⁶ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 1 5/1. 536

⁹⁷ Ibid. 251

⁹⁸ Ibid. 220

⁹⁹ Ibid. 251

Kriterier for et kirkesamfunn

Bekjennelse

Kirken skiller seg ut i mengden av verdslige foreninger, fordi den forvalter Ordet og Sakramentene. Hvis mangfoldet av kirkesamfunn, kun besto i forskjeller i ytre former eller ordninger, hadde det ikke spilt noe rolle hvilket kirkesamfunn man tilhørte. Da kunne alle valgt kirkesamfunn etter smak og behag¹⁰⁰. Men dette er definitivt ikke tilfelle, det består en forskjell i oppfatning av læremessig karakter. Og selv om menneskene snatur er slik at man ofte strides om småtterier, er det ikke tilfelle når det gjelder kirkesamfunn, mest på grunn av sakens alvorlige karakter.

«Es sind mitnichten Kleinigkeiten, wodurch diese (kirkesamfunnene- egen anmerkning) sich voneinander unterscheiden, und die Artikel, um und über die sie sich streiten sind wahrhaftig des Streites wert.»¹⁰¹

Å underkjenne eller prøve å utligne disse forskjellene, mener Löhe enten er grunnet i grov uforstand, dovenskap, eller individualisme. Bekjennelsen har en viktig plass i Kirkens liv, fordi i bekjennelsesskriftene er både Skrift- og sakramentforståelsen nedfelt og dermed også hermeneutikken til et kirkesamfunn. Siden det ikke er mulig at to tolkninger av det samme Ordet er like sanne, må det finnes et kirkesamfunn som har mer av sannheten enn de andre¹⁰². Å ha en falsk lære er farlig fordi det fører til falsk forståelse av Ordet, som igjen fører til falske fundamenter, og så videre. På den andre siden går Löhe ikke så langt at han frasier andre kirkesamfunn sin status som en del av den katolske Kirken. De har nemlig fremdeles (i en begrenset del) andel i Herrens sannhet og de forvalter også Ordet og sakramentene. Samtidig holder Löhe holder fast ved at deres lære i ytterste konsekvens, men ikke som en nødvendig konsekvens (!) kunne ende i fortapelse¹⁰³. Löhe bruker bildet av verden som en ørken, der alle kirkesamfunn kan stille opp med vann for å kunne slukke tørsten, men allikevel er vannet som tilbys av ulik renhetsgrad¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Ibid. 125

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid. 128

¹⁰³ Ibid. 120-121.

¹⁰⁴ Ibid. 127-128

Löhe foreslår to kriterier for å bedømme «renheten» av et kirkesamfunn: Bekjennelsesskriftenes trofasthet mot Ordet og kontakt med det apostoliske Ordet ¹⁰⁵. For Löhe er det temmelig opplagt, hvilket kirkesamfunn som er det kirkesamfunnet som forvalter sannheten best. Det er det lutherske kirkesamfunn: ikke bare vitner dens bekjennelse om det rene Ordet og de rene sakramentene ¹⁰⁶, den viser seg også å være kirkesamfunnet som har den mest balanserte læren ¹⁰⁷ og kan med rette kalles for konfesjonenes midtpunkt. Likevel tar Löhe den folkekirkelige konteksten og den teologiske stagnasjonen etter reformasjonen inn over seg. Han konstaterer, at det lutherske kirkesamfunnet er fullendt i læren, men ikke fullendt i lærens konsekvenser ¹⁰⁸. Löhe tilbakeviser den menneskepålagte unionstenkning, men har tiltro til, at Kirkens Herre forener sin Kirke, når tiden for dette er inne ¹⁰⁹. Jeg mener at Löhe samtidig er opptatt av et mer underliggende anliggende, nemlig å vise til at de forskjellige lutherske kirkesamfunn, som er splittet på grunn av territorialsystemet, kan sees og forstås som rettmessige del av den katolsk, verdensomspennende Kirken.

Villedende kriterier

Ved siden av Ord og sakrament finnes det en rekke andre kjennetegn som brukes som kjennetegn for Kirken. Löhe holder fast ved at det kun er det apostoliske Ordet og Sakramentene som kan være kjennetegn for den rene Kirken og gir en gjennomgang av motpartens feilaktige kriterier for den sanne Kirken.

Mot de protestantiske kirkesamfunnene blir det stadig hevdet, at **alder og varighet** er Kirkens kjennetegn. Löhe kommer med følgende innvending mot dette påfunnet: kjennetegn kan bare være noe som bestandig har vært det samme kjennetegn ¹¹⁰. Med andre ord, for at en ting kan kjennes igjen, må dens kjennetegn være identisk (uavhengig av for eksempel tid) og «eies» kun av den ene tingen det er kjennetegn for. Siden Kirken er evig, kan alder og varighet ikke være dens kjennetegn, fordi disse to adjektivene er tidsbundne, og kan derfor ikke være kjennetegn ¹¹¹. Når katolikkene allikevel innvender at de protestantiske

¹⁰⁵ Ibid. 129

¹⁰⁶ Ibid. 135

¹⁰⁷ Ibid. 163

¹⁰⁸ Ibid. 160

¹⁰⁹ Ibid. 164-165

¹¹⁰ Ibid. 136

¹¹¹ Ibid.

kirkesamfunnene er yngre enn den romersk-katolske grenen, så er det tvilsom om dette er sant. Hvis man for eksempel antar at et kirkesamfunn dannes, når kirkesamfunnets bekjennelse nedfelles skriftlig, så er faktisk det romersk-katolske kirkesamfunnet yngre enn det lutherske¹¹². Men det er også andre innvendinger. Hvis man ser på varighet, så er det romersk-katolske kirkesamfunn for eksempel ikke konsistent i sin lære: det er åpenbart, at tidligere romerske biskoper motsier dagens biskoper. Slik klarer det romersk-katolske kirkesamfunn ikke sine egne kriterier¹¹³. Hvis man derimot heller spør etter innholdets varighet og alder, så er det lutherske kirkesamfunnet «podet» på apostelens menighet og oldkirken og er dermed eldre¹¹⁴.

Heller ikke **utbredelse** duger som et kriterium for Kirken. Hvis det hadde vært slik, hadde pinsedagen (som er den sanne Kirkens fødselsdag) vært en meget tvilsom affære, siden den kun hadde liten effekt målt i utbredelsen. Heller ikke det romersk-katolske kirkesamfunnet kan måle seg i utbredelse mot dem som tilhører verden eller andre religionssamfunn, men kun opp mot de andre kirkesamfunnene. Denne sammenlikning hadde bare vært meningsfylt, dersom det romersk-katolske kirkesamfunnet i tillegg hadde hatt dens største bekjennesskare. Men grunnet dets bekjennelse, som ikke er tro mot skriften, blir en slik sammenlikning meningsløs i Löhes øyne. I tillegg mener Löhe at vitner Bibelen om at Kirken ikke skal være stor i utbredelse. Tvert imot blir den omtalt som en liten flokk. Kirken er stor nok, hvor liten enn den måtte være, så lenge den med rette (og i Löhes forstand) kan kalle seg apostolisk¹¹⁵.

Enighet og suksesjon slik det forstås av det romersk-katolske kirkesamfunnet er ikke et kriterium for den sanne Kirken. En slik enighet bygger på hierarkiet rundt læren om biskopens primat og suksesjon. Löhe påpeker, at biskopenes primat og suksesjon har ikke belegg i oldkirken. Til og med jødedommen kan vise til lignende ordninger, og kunne, hvis man følger den romerske argumentasjonen, gjøre krav på å være den sanne Kirken, - bare uten Kristus¹¹⁶. Pavenes primat som Peters etterfølger må man, ifølge Löhe se på som avhengig av en ren bekjennelse. Peters status er ikke begrunnet gjennom Peters utmerkelser, men gjennom et ord fra Herrens munn. I tillegg står det i sammenheng med Peters

¹¹² Ibid. 136-37 Löhe sikter til det tridentinske konsilet, som med pauser varte fra 1545-1563.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid. 138

¹¹⁵ Ibid. 140-141

¹¹⁶ Ibid. 145

Kristusbekjennelse¹¹⁷. Det romersk-katolske kirkesamfunn kan ikke bruke biskopenes suksesjon mot andre kirkesamfunn, fordi flere kan vise til en slik suksesjon. Til og med de lutherske, siden denne rekken i noen lutherske land ikke ble brutt til tross for reformasjonen. At denne suksesjonen ikke holder mål viser Löhe ved å henvise til det anglikanske kirkesamfunn, der læren nærmest er irrelevant, så lenge suksesjons- og ordinasjonsordninger overholdes. Löhe mener at Kirkens kriterium for enighet, er enighet i troen, lære og bekjennelse. Löhe foreslår derfor heller en suksesjon i læren, framfor en personal- eller geografisksuksesjon.

Hellighet av enkeltpersoner kan heller ikke være et kriterium for å bedømme et kirkesamfunn. Selv om det ble brukt fra romersk-katolske hold, særlig mot Luthers livsførsel. Löhe avfeier hellighet som kriterium, fordi den enten kan være ment som innvendig eller utvendig hellighet. Er den innvendig kan den ikke brukes som kriterium fordi den ikke ses. Dersom den er utvendig kan den ikke brukes fordi den kan være en hyklersk hellighet. Til og med Antikristus somler ikke med å legge til seg noe ytre hellighet¹¹⁸. Löhe satser på gamle stereotyper, når han mener at dersom man ville tillate dette kriteriet, så ville det ikke ha talt til fordel for det romersk-katolske kirkesamfunnet. Grunnen er nettopp at dette kirkesamfunnet er kjente for sinn utskeiende klerus.¹¹⁹ Videre hevder Löhe at det gjøres en metodisk feil fra disse hold, når Luther kritiseres. Luther sammenliknes nemlig med romerske helgener. Men dette kan kun gjøres med forbehold, mener Löhe. Helgener, så mener han, som har fått helgenstatus på grunn av gjerninger og ikke på grunn av troen teller ikke i dette regnstykket. Samtidig uttrykker Löhe storsinnet respekt og anerkjennelse ovenfor Ignatius av Loyola og andre. Han mener at sann helliggjørelse i en kontekst med en vrangforståelse av hellig- og rettferdiggjørelse bare lar seg finne «durch Wunder der Vergessenheit des Bösen und einfältiger Liebe zu Christo»¹²⁰. Löhe følger Martin Luther tett, når han viser til den hverdagslige helliggjørelse i yrkeslivet, mot det han oppfatter som romersk gjerningstro¹²¹.

Som siste kriterium vraker Löhe **under og profetier**. Under og profetier er ikke nødvendig for å tyde sannheten (her viser Löhe til 5. Mose 13 og Røm 12). De må være i

¹¹⁷ Ibid. 147

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid. 151-152

¹²⁰ Ibid. 153

¹²¹ Ibid. 154

overenstemmelse med læren og ikke supplerende til den. Slik må under og profetier bedømmes av Kirken og de er dermed udugelig som kriterier for å bedømme Kirken¹²².

¹²² Ibid. 156

KIRKEN SOM FELLESSKAP

Felleskap

Kristi forsoningsverk, den lutherske læren om rettferdiggjørelse og menneskets syndige natur er grunnmuren for Kirken. Gjennom Kristi forsoningsverk har menneskene forutsetningen å erfare felleskap med Gud og sine medmennesker. Dette er mulig for dem fordi i troen på Kristus oppheves de stengslene som menneskets syndige natur har satt. Med dette utgangspunktet posisjonerer Löhe seg mot subjektivismen i hans samtid, som forutsetter troen som en generator for åpenbaringen. Slik blir menigheten redusert til en samling av likesinnete individer, som «føler» denne troen og Kirken til et ytre skalkeskjul for religiøsiteten til dens medlemmer¹²³.

Kirken, slik Löhe forstår den, er alltid et resultat av Gud og hans objektive handlinger i historien. Kirken er det stedet der mennesker gjennom guddommelig åpenbaring blir samlet i troen på Kristus¹²⁴. For Löhe består Guds Ord av følgende kjernestykker: Guds alminnelige nåde og Kristi forsoningsverket¹²⁵. Læren om den alminnelige nåde er Guds kall til et liv i Kirken, og denne nåden er Guds katolske kall (*vocata catholica*) til menneskeheten¹²⁶. For Löhe er det å høre til Kirken ikke valgfritt, fordi Guds kall er knyttet opp mot Kirken, og en kristen overbevisning har en kirkelig tilknytting som forankring. Kun gjennom Guds Ord og sakrament blir alle lemmer i Kristi kropp til ett, samlet i kjærlighet. Kirken som stedet der Ordet og sakramentene forvaltes, blir slik sett også stedet der Kirkens Herre blir synlig, og på samme måte blir Kirkens lemmer synlige gjennom sitt svar i bekjennelse og etterfølgelse. Og denne etterfølgelsen er begrenset på de rammene som er definert av Kirken:

» Wem Er sein Wort und Sakrament nicht reicht, wer ihm nicht nachfolgt im Bekenntnis des Wortes und des Wandels, der ist nicht im Schiffein Christi, das durch die Wasser dieses Lebens führt.“¹²⁷

¹²³ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*.

¹²⁴ Ibid. 47

¹²⁵ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 121

¹²⁶ Ibid. 119-122

¹²⁷ *Evangelienpostille*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 6/2, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1965). 137

Ordet og sakramentene har en spesiell plass som konstituerende elementer i Kirkens fellesskap. Kirken er på med andre ord ikke et fellesskap som dannes «nedenfra», en løs samling av mennesker som tilfeldig har funnet sammen i troen på Kirkens Herre. Löhes forståelse av Kirken er preget av hans eskatologiske syn på Kirken, som Guds evige fellesskap, som skal fullendes på jorden. Kirken er innstiftet gjennom Kristi forsoningsverk og dannes «ovenfra», gjennom kallet som får menneskene til vende bort fra verden. Med dette bakteppe er det lettere å forstå Löhes skepsis mot for eksempel Wicherns konsept av diakonale indremisjonsforeninger som brobygger mellom Kirken og samfunnet for øvrig¹²⁸. Kirken er for Löhe ikke bare en passiv ansamling av mennesker, men den selv aktivt samler mennesker. Slik han forstår det, er en menighet aldri seg selv nok på veien mot Kirkens fullendelse, men den sikter i sitt virke alltid mot hele menneskeslekten. Men samtidig ser Löhe nødvendigheten av en menighetskjerne som utgangspunkt for å kunne drive mørket tilbake og lyse opp verden.

Sett fra en annen synsvinkel er Kirken stadig i fare for å komme i veien for seg selv gjennom uenighet, verdsliggjøring og oppløsning¹²⁹. I diskusjonen rundt nye kirkeordninger advarer Löhe mot en overfokusering på former. Han kommer samtidig med en viktig innvending: for å kunne forme noe nytt, må det først være tilstrekkelig med materiale å ta av¹³⁰. Löhes mislykkede forsøk på å stifte en «Forening for apostolisk liv» går akkurat i denne retningen: Formålet er å samle menighetens kjerne og å utruste den til å virke innenfor kirkelige rammer¹³¹. I sin skrift «Vorschlag zu einem lutherischen Verein für apostolisches Leben»¹³² fremmer Löhe tre, etter sin mening, oldkirkelige idealer for menighetsliv: Tukt, fellesskap og offer som står i et tett forhold til hverandre.

Tukt, fellesskap og offer

Jeg vil nå undersøke om Löhes kirkeforståelse forutsetter et kirkelig fellesskap, hvor etos og moral kvalifiserer til kirkemedlemskap. Löhe mener at det ikke er mulig å skille bekjennelse,

¹²⁸ En god sammenligning mellom Löhe og Wichern gir Jürgen Albert, "Löhe und Wichern," in *Wilhelm Löhe: Erbe und Vision (ILOeS Loehe Theological Conference II Neuendettelsau 22. bis 26. Juli 2008)*, ed. Dietrich Blaufuss, *Die lutherische Kirche - Geschichte und Gestalten* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009).

¹²⁹ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 258

¹³⁰ Ibid. 214

¹³¹ Ibid. 217 og 220

¹³² Ibid. 213-252

helliggjørelse og tukt fra hverandre. Bekjennelse uten tukt mangler konsekvens og fører ikke til sannhet og livet, mens tukt uten rett bekjennelse ikke fører til helliggjørelse¹³³. Löhe er bevisst på at ordet tukt nesten har utelukkende en negativ biklang, men han prøver å rehabilitere det. Tukt anser han som helliggjørelsens kjærlighet og alvor¹³⁴ (det motsatte av tvang), og den er et av Herrens påbud for hans menighet. Dette påbudet er ment for å forhindre at menigheten går i oppløsning og alle Kirkens lemmer er forpliktet til dette påbudet. Löhe prøver å forhindre ensidighet og splittelse, når han lar oss grunne over, at håndheving av tukt forutsetter et samspill av alle menighets lemmer¹³⁵. Med utgangspunkt i Matt. 18, 15-18 er det klart for Löhe, at menigheten er stedet og utgangspunktet for tukt, og ikke menighetens hyrde¹³⁶.

Men klarer Löhe allikevel å unngå grøfta der han bruker moral som et implisitt kjennetegn for Kirken som *communio sanctorum*? I en preken over Matt 22¹³⁷ drøfter han forholdet mellom rettferdiggjørelse og helliggjørelse. I undersøkelsen over kongelige bryllupsklær skiller Löhe mellom menneskelig rettferd (*iustitia civilis*), som baserer seg på menneskelige fornuft og som ikke har noe gyldighet for Gud og Guds sanne rettferdighet. Den sanne rettferdigheten er i likhet med bryllupsklærne en gave (Löhe forklarer at de gjestene som ble innbudt fra gatene fikk skifteklær) og består i syndenesforlatelse og delaktighet i Kristi fullendte rettferdighet. Gud krever ingenting fra de som er Hans evige gjester, men gir dem det han ønsker de skal ha. Det Gud gir er samtidig det han krever. «In Christo haben wir Vergebung und Leben – und wenn wir das haben, so haben wir, was wir zur Aufnahme in das ewige Reich bedürfen.»¹³⁸ Gjennom denne gaven er det gitt oss del i Guds rike, lenge før det ble stilt noen krav til oss. Men denne rettferdigheten har følger: «Die von Gott geschenkte Vergebung und Zurechnung der Gerechtigkeit Christi bringt einen neuen Geist mit sich: sie ist heilig und macht heilig.»¹³⁹ Mennesket er både hellig og blir hellig. Denne prosessen er kontinuerlig og her står Löhe fast på luthersk grunn: mennesket som både er synder og rettferdig, det er vasket med dåpens vann, men må det samtidig rense seg daglig på nytt. På den andre siden kan dåpen og den daglige omvending ikke må blandes: I en skjærtorsdagspreken over Joh. 13 skriver han:

¹³³ Ibid. 226

¹³⁴ Ibid. 227

¹³⁵ Ibid. 228

¹³⁶ Ibid. 230

¹³⁷ *Evangelienpostille*, 6/2.636-645

¹³⁸ Ibid. 643

¹³⁹ Ibid. 644

«Wenn Petrus sich die Füße nicht waschen lässt hat er keinen Teil an Jesu; denn wer die tägliche Sünde nicht loshaben will,- wer etwa gar, weil es der Würde des Erlösers zu nahe treten, täglich, „alle Tage reichlich“ Sünde zu vergeben – bei der falschen Lehre bleiben wollte, dass nach der allgemeinen Waschung der Taufe im Bade der Taufe keine Vergebung der täglichen Sünde durch Christum verdient sei: der hat kein Teil an Jesu. Seiner Füße Schmutz würde am Ende die Reinigung des Leibes verhöhnen und vernichten. - Ferner wenn Petrus statt der Füße auch Haupt und Hände gewaschen haben will, vergisst er die Reinigung in der Taufe, vergisst er, dass er ja schon Jesu Eigentum und rein ist; **er tritt seiner Taufe zu nahe und verwechselt die tägliche Reinigung mit der anfänglichen, die Heiligung mit der Wiedergeburt – und das ist gefehlt.**»¹⁴⁰

Likevel trekker Löhe en original konsekvens på bakgrunnen av klassisk luthersk dåpsforståelse. Luthersk dåpsteologi legger føringene for Löhes forståelsen av Kirkens intensjon og oppgave for menneskeheten: Kirken er et hospital, et sted man kan bli friskere, og hvor «den beste kun er en vordene helgen.»¹⁴¹ Kirken som de helliges samfunn har som intensjon og oppgave å bidra til bedring av den syke menneskeslekten. Löhe understreker i denne sammenhengen, at Kirken, for å kunne ivareta denne oppgaven, nødvendigvis må være et *corpus permixtum*. Det er i dette perspektivet Löhes idealisme og iver for Kirkens videre utvikling kommer tydelig til synet: Kirken er et felleskap av uferdige lemmer på vei mot den endelige, fullendte formen.

Hebart oppsummerer Löhes idealisme, «der letzte Sinn Seines kirchlichen Strebens und Wollens, auch seines Kirchenkampfes, nämlich, dass die unsichtbare Kirche so sichtbar wie möglich werde.»¹⁴² Her må jeg si meg delvis uenig. Selv om Löhes idealisme uten tvil førte ham i retning av en synliggjøring av den usynlige Kirken, så gjør han det ikke på bekostning av den synlige Kirken. Han var, med andre ord klar over Kirkens utgangspunkt som *corpus permixtum*, og motstår ensidigheter. Kirken må nemlig, for å kunne utføre sitt redningsverk, ikke kun være en samling av helgener, men også av syndere. Å redusere den synlige Kirken til en samling av helgener anser Löhe som hovmodig og farlig¹⁴³. Idealisten Löhe er samtidig bevisst på de praktiske forutsetninger som utgjør den folkekirkelige virkeligheten han beveger seg i.

Samtidig begrenser Löhe ikke Kirkens oppgave til en åndelig redning. For Löhe hører omsorgen for de legemlige trengende til det kristne felleskapet. Her viser han igjen til oldkirkelige forhold som skal underbygge diakonembetes tilhørighet til kirkelig felleskap. Löhe er optimistisk når han hevder at et sannt felleskap (*κοινωνία*) har ekte omsorg

¹⁴⁰ Ibid. 241 merking av meg

¹⁴¹ Ibid. 639

¹⁴² Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*.125

¹⁴³ Löhe, *Evangelienpostille*, 6/2. 639

(*διακονία*) som et resultat¹⁴⁴. Löhes aksentuering av sammenhengen mellom synd og elendighet er interessant. For Löhe er det derfor selvsagt, at diakoniens og Kirkens formål er å bidra til helliggjørelse framfor å begrense seg til å fjerne den elendigheten som synden forårsaker. Denne forståelsen er et viktig premiss for å forstå Löhes iver for et kirkelig forankret diakoni.

Kirkens fellesskap er stedet der den enkelte kan komme med sitt offer. Også her bruker Löhe bevisst en belastet terminologi, og prøver å rehabilitere forholdet rund offeret i en luthersk kontekst. Offeret har sin begrunnelse i Kristi offer og forsoningsverk, som har stiftet Kirken. Alle lemmer av Kristi legeme har gjennom Kristi fortjeneste fått del i det kongelige prestedømme jamfør 1. Pet 2¹⁴⁵. Som prester (*sacerdotes*) har kristne anledning, gjennom Den hellige Ånd, til å takke for denne gaven ved å ofre til Herren. Löhe begrenser ikke dette offeret til åndelige og materielle gaver, men han utvidere den til et etterfølgelsesperspektiv. Han påpeker at en rett forståelse av offeret kan lette motviljen å etterfølge Kristus. Som beskrevet i kapittelet om Kirkens kjennetegn mener Löhe at nattverdsfeiringen er stedet der både Herrens og menighetens offer føres sammen og forenes¹⁴⁶. Löhe distanserer seg fra formentlig katolsk offertekning, idet han prøver å knytte menighetens offer til en objektiv rettferdiggjørelse. Her er det tydelig at Löhe prøver å bygge bro mellom ortodokse og pietistiske ansatser og integrerer dem i sitt eget konsept for Kirken som etterfølgelsesfellesskap.

Forholdet mellom lokal menighet og den globale Kirken

Löhe bruker mye tid på å drøfte Kirken. Men hvordan tenker han rundt lokalmenigheten og hvordan står denne i forholdt til Kirken?

Kirken er ikke et gammelt hus, som det heter seg i Norsk Salmebok (NoS) 689¹⁴⁷ og kan heller ikke uttømmende beskrives som en institusjon. Kirken er i sitt dypeste vesen et fellesskap og er derfor alltid også lokalt forankret. I Kirken drives Guds arbeid blant menneskene. For Löhe er det nødvendig å ta utgangspunkt i lokalmenigheten, når han beskriver Kirken som helhet. Det er i lokalmenigheten Kirken realiseres og konkretiseres, det er her Herrens kjærlighetstanke finner sitt uttrykk blant menneskene. Men den er mer enn

¹⁴⁴ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 248

¹⁴⁵ Löhe ser ikke det alminnelige prestedømme (*sacerdotes*) i konkurranse med hyrdeembetet (*prebyterne*).

¹⁴⁶ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 249; 251

¹⁴⁷ *Norsk salmebok*, (Oslo: Verbum, 1985).

dette: Lokalmenigheten er Kirkens levende hjørnestein og bærebjelke som skal føyes sammen til et stort tempel for Herren. Selv om Löhe er motstander av uavhengige lokalmenigheter, mener han at de har større bibelsk legitimitet enn hans egne samtid ville tilstå dem¹⁴⁸. Her viser han blant annet til Apg, der lokalmenigheten har en fremtredende rolle. Löhe berømmer Paulus for å ha videreført Jesu tale om vinranken når han taler om (lokal-)menigheten som Kristi legemet. Löhe tar dette synet om menigheten et steg videre, når han hevder at Paulus bildebruk var en visjon på den globale Kirken¹⁴⁹.

I sine «Aphorismen über die neutestamentlichen Ämter»¹⁵⁰ tar Löhe utgangspunkt i det han antar var tilstanden under den første synoden i Jerusalem, for så å beskrive forholdet mellom lokalmenigheten og den globale Kirken. For han hører lokalmenigheten kjemme i et synodalt forbund av menigheter. Gjennom dette forbundet er lokalmenigheten i direkte kontakt med den globale Kirken, og har dermed en instans for å bevare freden mellom menighetene og forskjellige teologiske «partier»¹⁵¹. Lokalmenigheten er forpliktet til å følge synodens vedtekter. Dersom en menighet velger å ikke følge vedtektene, ville dette i praksis bety å forlate synoden og dermed bryte dens felleskap. I ytterste konsekvens ville dette føre til at menigheten kunne havne utenfor de helliges samfunn og miste sin status som en del av Kirken.

Menighetens hyrder har som oppgave å representere menighetens anliggende på synoden¹⁵², samtidig som de i sin tjeneste og gjennom sitt embete representerer den globale Kirken ovenfor lokalmenigheten.

Lokalmenigheten og den globale Kirke er flettet sammen og kan identifiseres med hverandre som lemmen av Kristi legeme. Uten tilknytning til lokalmenigheten ville Kirken vært en tom og passiv institusjon. En Lokalmenighet, på den andre siden, uten tilknytning til den globale Kirken er i faresonen for å være et ikke-fullverdig kristent felleskap, siden den mangler kontakt til Kristi legeme. Lokalmenigheten og den globale Kirken står ideelt sett i et så dypt vekkselsidig forhold til hverandre at de ikke kan eksistere uten hverandre. Löhe løfter her blikket over politiske grenser, når han setter de (i praksis splittete) lutherske kirkesamfunn i Tyskland i et større perspektiv.

¹⁴⁸ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 259-258

¹⁴⁹ Ibid. 259

¹⁵⁰ Ibid. 255-330

¹⁵¹ Ibid. 317-318

¹⁵² Ibid. 319-320

Menighetens gudstjeneste er stedet der felleskapet rundt Ordet og sakramentene kommer til fullt uttrykk. For Löhe er Kirken et felleskap uten like på jorden og dekker et behov hos menneskene. I samlingen rundt Ordet og sakramentene trer dette felleskapets forskjeller fra andre verdslige felleskap tydelig fram. Gudstjenesten er stedet hvor Kirken samles og det er der dette felleskapet har sin plass. Gudstjeneste er derfor for Löhe også stedet for sjelesørgerisk aktivitet. Som jeg ovenfor har gjort rede for, ser Löhe på kirken som et «bedringsanstalt», der helgener og syndere er samlet. Denne blandingen mellom syndere og helgener er riktig og viktig for Kirken og er en forutsetning for at Kirken kan utføre sitt redningsoppdrag. Löhe argumenterer allikevel for ekskommunikasjon som virkemiddel i sjelesorgen, samtidig som han formaner prestene til en mer bevist håndheving av nøkkelmakten. Han mener at trøsten som finnes i dette felleskapet er dyrt kjøpt og kan kun verdsettes, hvis den ikke gis uforbeholden til alle uansett om de har en syndserkjennelse eller ikke. Selv mener han at en praktisering av nøkkelmakten ikke burde være for slepphendt, og at ettergivenhet ikke er på sin plass i møte med ubotferdige. I sin pastoralteologiske bok «Der evangelische Geistliche»¹⁵³ er Löhe tydelig på, at prestens oppgave er å være tilstede for alle soknebarn, uten å gjøre forskjell etter status eller personlig forhold til kristendommen. Sjelesørgerens oppgave er å se på hver person som kandidat for det evige liv og å legge all sin kraft i å få så mange som mulig til paradiset.

Det er interessant at Löhe vektlegger det han kaller for «pastoral tilstand» til en menighet. Til tross for at en menighet er sammensatt av enkelte lemmer, så mener Löhe at menigheten som felleskap også eier karaktertrekk. Denne overveielser får Löhe til å oppmuntre prestene til å uforutinntatt analysere sin menighet med hensyn til slike karaktertrekk, og så legge videre føringer for sjelesorg (også for den enkelte) utfra denne analysen¹⁵⁴. Selv om Löhe ved flere anledninger uttrykker en skepsis for individualisme, synes jeg at det er interessant, at han er en forkjemper for private skriftemål i luthersk kontekst. Han skal i følge et anslag selv ha gjennomført rundt 2250 skriftemål¹⁵⁵. Med et slik kollektivistisk utgangspunkt for sjelesorg som menighetens «pastorale tilstand», er det allikevel opplagt, at det private skriftemålet og absolusjon ikke kan være de eneste *loci* eller

¹⁵³ *Pastoraltheologie; Erinnerungen aus der Reformationsgeschichte von Franken*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 3/2, Gesammelte Werke (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1958). 7-318

¹⁵⁴ Ibid. 258-260

¹⁵⁵ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 411

midler for sjelesorg. Som middel for sjelesorg foreslår Löhe at sjelesørgeren burde holde seg til Guds Ord. Selv anerkjenner han i en viss grad at det finnes andre midler i sjelesorgen, men er tilbakeholden når han vurderer disse. Löhe mener for eksempel at menneskelig veltalenhet kan få folk til avstå fra de groveste syndene, uten at de dermed er på frelsens vei.¹⁵⁶ Samtidig regner Löhe sakramentene, i hvert fall indirekte blant midlene til sjelesorg når han holder fast ved, at de har en inderlig og ytterlig virkning¹⁵⁷. Utfra disse midlene og disse forutsetningene er det lett for Löhe å gi gudstjenesten anerkjennelse som stedet for sjelesorg. Så er det ikke så underlig, at Löhe vurderer prekenen, liturgien og katekesen utfra et sjelesørgerisk perspektiv. Han påberoper seg at dette er gamle innsikter, som har vært i fare for å bli glemt av hans samtid. Likevel gir Löhe dette perspektivet et særpreg, når han for eksempel ser på liturgien ikke bare som en vilkårlig ordning (av guddommelig eller menneskelig natur), men som en matnyttig frukt som gir mersmak¹⁵⁸. Uansett forutsetter Löhe rett bekjennelse (og dermed rett forståelse av Ord og sakrament) som et premiss for sjelesorg. Her har han likevel problemer med hans samtids forståelse av «protestantiske former». Selv om Löhe er en forfekter av ren luthersk lære, så er han villig til å ta i bruk former, som i hans samtid ble oppfattet som «katolsk». I sjelesorgen for eksempel, tar Löhe til ordet for å gjeninnføre skriftestolen. Selv satte han opp en skriftestol i 1860, men ble beordret fra kirkelige myndigheter til å fjerne den¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Löhe, *Pastoraltheologie; Erinnerungen aus der Reformationsgeschichte von Franken*, 3/2. 267

¹⁵⁷ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 536

¹⁵⁸ Ibid. 177

¹⁵⁹ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." 411

KIRKEN OG EMBETET

Embetet har en sentral stilling i Löhes refleksjoner rund Kirken. Han vier mye tid og krefter til en embetsstruktur som han begrunner både bibelsk og historisk. Strukturen er differensiert og hvert embete har sin oppgave, rolle og rettighet i Kirkens liv. Uenighet rundt embetets rolle i menigheten førte til bruddet mellom Löhe og Missourisynoden¹⁶⁰. Löhes samtid er preget av et spent og uavklart forhold mellom demokratiske og absolutistiske tendenser og styrkningen av embetet i Löhes tekning kan ses i denne sammenheng. Så var Löhe en indirekte motstander av en demokratisering av Kirkens organer, mens han på den andre siden selv var motstander av myndighetens tendens til å overstyre Kirken. Hans løsning var å argumentere for Kirkens selvstyre, under forbehold at Kirkens styre var knyttet opp mot embetet. Löhes drøm var en kirkeordning der presbyterne (dvs. geistlige), hadde en dominerende stilling i alle avgjørelser. Her tar Löhe igjen utgangspunkt i formentlige forhold i oldkirken og viser til synoden i Jerusalem. Før jeg skal se på Löhes argumentasjon for å begrunne embetets særstilling, vil jeg understreke at Löhe først og fremst tar utgangspunkt i embetet som en udifferensiert institusjon som er innstiftet. Så gir han en detaljert beskrivelse over de forskjellige embeter og deres hierarki i Kirken. Det er hans styrke at han setter embetsteologien i forhold til Kirkens liv, behov og dens tiltenkte oppgave.

Kirkens embete

Löhe ser på embetet som en institusjon som er stiftet av Herren, men embetet har Ånden som opphavsmann¹⁶¹. Embetet kan ikke blandes med et allment prestedømme. Löhe er påpasselig med å ikke sette det allmenne prestedømme opp mot embetet, men drar allikevel en klar skillelinje. Videre slår han fast, at menigheten ikke betinger embetet, men at menigheten er betinget av embetet¹⁶². Med andre ord er menigheten embetets skapning.

For Löhe står dette ikke i motsetning til Kirken som Ordets skapning. Han begrunner dette simpelheten med at Herren har satt embete for å forvalte Ordet og sakramentene. For

¹⁶⁰ Bruddet mellom Löhe og Missourisynoden ble endelig etter at Missourisynoden utstedte et «anatema» over Löhe i forbindelse med en preken om Jesu gjenkomst.

¹⁶¹ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 262

¹⁶² Ibid. 262

han er det tilstrekkelig å vise til at nådemidlene ikke kan forvalte seg selv og at Ånden ikke kan gjøre det heller. Löhe mener at nådemidlene «skriker» etter menneskelige forvaltere for å gjøre Herrens nåde kjent blant menneskene¹⁶³. Embetet har dermed som formål: Å samle Kirken til et bærekraftig felleskap (*κοινωνία*) ved å administrere dens viktigste eiendeler: Ordet og sakramentene. Embetes oppgave er å sikre at denne administrasjonen foretas på en ordnet måte. Videre ser Löhe på embetet ikke utelukkende som en ytre ordning, men som et ledd mellom kirkeordning og frelsesordning.

«Auf der Schwelle zwischen sichtbarer und unsichtbarer Kirche steht das heilige Amt mit dem Schatze der Gnadenmittel, mit diesem ein Bindemittel zwischen Heils- und Kirchenordnung, selbst eine Kirchenordnung, aber eine für die sichtbare Kirche notwendige, von Gott gewollte und befohlene, von hoher Bedeutung für Sammlung, Erhaltung und Vollendung der unsichtbaren wie der sichtbaren Kirche.»¹⁶⁴

Ratke mener at Löhe utvikler sin embetsteologi kun i avgrensning til pietistiske og ortodokse strømminger i Löhes samtid. Ratke glemmer, etter min mening, rasjonalismen som Löhe prøvde å motarbeide¹⁶⁵. Slik Ratke leser Löhe, tar han utgangspunkt i pietismens og ortodoksiens underkjennelse av Ordets og sakramentenes kraft. Ratke anser det som usannsynlig at Löhe støtter seg i sin embetsteologi på ortodoksien og pietismen¹⁶⁶. Jeg mener at Löhes bakgrunn i vekkelsen og hans intensive beskjeftigelse med ortodokse teologer som Hollaz tilstrekkelig avkrefter Ratkes teori¹⁶⁷. Selv om Löhes embetsteologi er en organisk del av hans omfattende refleksjon rundt Kirken, så er det tydelig at han forener flere elementer. På flere måter prøver Löhe å utlikne det som han oppfatter som skjevheter i både den ortodokse og den pietistiske tekningen. Samtidig avgrenser han seg mot rasjonalismen idet han nekter å redusere embetet til en institusjon for folkeopplysning. Han framholder Ord- og sakramentsforvaltninger som dens oppgave.

Videre gjenspeiler seg de usikrere politiske forholdene i slutten av 1840-årene, når Löhe gir en kritisk vurdering av lekfolkets medbestemmelsesrett. Wittenberg er litt for velvillig mener å kunne tolke Löhes intensjoner rundt embetsteologien dithen, at embetsteologien må forstås utfra Löhes ønsket om å utruste menigheten til tjeneste¹⁶⁸. En del av konfliktpotensialet mellom Wichern og Löhe ligger akkurat i lekfolkets rolle. Wichern la i

¹⁶³ Ibid. 537

¹⁶⁴ Ibid. 537

¹⁶⁵ Ratke, *Confession and mission, word and sacrament: the ecclesial theology of Wilhelm Loehe*. 81 Blant annet Löhes fokus på nattverden og sakramentene er en indirekte reaksjon på rasjonalismens neglisjering av disse.

¹⁶⁶ «Löhe could hardly turn to Lutheran Orthodox theologians or Pietists for guidance of his thinking. » *ibid.* 81

¹⁶⁷ Löhe viser blant annet til ortodoksiens kirkeordninger, som for eksempel Wittenbergs kirkeordningen fra 1559. Se Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I 5/1*. 537-538

¹⁶⁸ Martin Wittenberg, "Wilhelm Löhe und die lutherische Kirche," *Lutherische Kirche in der Welt* 19(1972). 29

sitt engasjement for indremisjon vekt på en flat struktur og gikk langt i å gi ikke-vigslete medarbeidere fullmakter. Dette brakte Wichern ikke bare i konflikt med kirkemyndighetene i hans hjemby Hamburg, men det skapte reaksjoner rundt om Tyskland fra flere hold¹⁶⁹. Löhes dannelselse av et eget selskap for indremisjon («Gesellschaft für Innere Mission im Sinne der lutherischen Kirche») kan sees i sammenheng med denne konflikten. Jeg støtter Stempel- de Fallois¹⁷⁰ som mener at noen av Löhes kjernepunkter i sitt engasjement for indremisjon må ses i sammenhengen med og som reaksjon på Wicherns engasjement. Löhes diakoniengasjement er tett knyttet opp mot embetet og gjennom et slikt embetsbasert kirkelig arbeid mener Löhe å kunne ivareta åndelige og fysiske behov.

Jeg mener at embetet, slik Löhe ser på det, har en funksjon i Kirkens tjeneste som overgår dens egenverdi. Embetet peker med andre ord alltid utover seg selv, og får sin verdi fra sin oppgave og funksjonalitet i sitt virke for Kirkens beste. Embetets oppgave som ledd mellom kirke- og frelsesordning fungerer på den andre siden som en utvendig ramme for Löhes nyordning av Kirken. Slik har embete både en frelses- og kirkeordningsdimensjon som overgår den tradisjonelle ortodokse tekningen¹⁷¹ om embete som en *potestas*, som er delegert til enkeltpersoner og utøves på vegne av mange. Kasch mener, at Löhe har fjernet seg fra en evangelisk-luthersk kirkeforståelse i det han knytter frelsesordningen og kirkeordning sammen¹⁷². Her er jeg uenig med Kasch, siden Löhe er veldig påpasselig med hverken å gjøre embete til et nødvendig ledd i frelsen eller begrenser lekfolks rett til nødhjelp gjennom sakramentene og absolusjon. Löhe understreker at embetet ikke står i konflikt med *sola fide*, det vil si at embetets forvalteransvar ikke kan betraktes som en nådens eller frelsens kilde eller som *conditio sine qua non* for nådemiddelformidling¹⁷³. Samtidig har jeg i forbindelse med undersøkelsen av forholdet mellom den synlig og den usynlig Kirke påpekt Löhes ønske om en kirkeordning som (ideelt sett) står i vekselvirkning med frelseshistorien. Her synes jeg at Löhe ikke kommer i fare for katoliserende tendenser, fordi han fremmer den apostoliske kirkeordningen som et ideal og fastholder ved, at ingen kirkeordning er evigvarende. En aksentuering av den ytre formens guddommelige karakter kan også ses i lyset av motstanden

¹⁶⁹ Volker Herrmann, "Johann Hirich Wichern," in *Theologische Realenzyklopädie*, ed. Horst Balz, Gerhard Müller, and Gerhard Krause (Berlin: de Gruyter, 2003).

¹⁷⁰ Stempel- de Fallois, *Das diakonische Wirken Wilhelm Löhes : von den Anfängen bis zur Gründung des Diakonissenmutterhauses Neuendettelsau (1826 - 1854)*. Stempel- de Fallois, 252-254

¹⁷¹ TRE, Ämter

¹⁷² Kasch, "Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche in ihrer Entwicklung dargestellt und beurteilt ". Kasch, 67-68 Kasch fremmer og gjentar påstanden om at Löhe står nærmere den romersk-katolske kirkeforståelsen enn den klassisk lutherske i flere sammenhenger.

¹⁷³ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 538-539

som Löhes forsøk på å fremme en bekjennelseskirke møtte i bredden av folket og presteskaper. Jeg synes at det er viktig å påpeke, at til tross for den store plassen embetsteologien til Löhe tar i hans refleksjon, så står det sterkt i hans bevissthet om at saken er et åpent spørsmål¹⁷⁴. Med andre ord er spørsmålene angående embetet av en slik art at én ikke i tilstrekkelig grad kan finne svar i de lutherske bekjennelsesskriftene.

Löhe konstruerer sin embetsteologi utfra et ur-embete. Dette ur-embete er apostlenes embete. Utfra apostelembetet finnes det flere avgreininger i det Nye Testamentet. Löhe finner tre avgreiningsembeter i det Nye Testamentet: Evangelist-, profet-, og diakonembete. Presbyterembetet er et trinn av apostelembetet, og ikke en avgreining. Kun presbyter og diakonembete har betydning for hans embetsteologi og det er disse jeg vil undersøke nærmere. Apostelembetet er kun et engangsembete, det vil si, embetet er forbeholdt de bibelske apostlene. Löhe mener å ha nok bibelske belegg (Mark 3,13ff; Matt 28,16 ff.), når det gjelder apostelembetet for å kunne bevise at embetet er innstiftet av Herren. Löhe bemerker noe ironisk, at man nileser skriften på jakt etter dogmatiske eller etiske kriterier, men velger å overse tydelige steder i Skriften om for eksempel embetet¹⁷⁵. Apostlenes oppgave var å vitne om den oppstandne og levende Herre, å utøve nøkkelmakten og å ha en overordnet omsorg for menighetene¹⁷⁶. Löhe ser på apostelembetet som en analogi til det gammeltestamentlige presteskaper¹⁷⁷. Löhe legger strenge føringer på apostelembetet, idet han knytter det til et personlig nærvær av Herren.

«[S]o gewiss konnte und kann niemand das Apostolat bekommen, als wer entweder durch Zusammenleben mit Jesu, solange er auf Erden war, bis zu seiner Auffahrt sein Werk und sein Ergehen kannte und sein persönlicher Schüler war[.]»¹⁷⁸

For å kunne ivareta sine oppgaver var apostolatet utrustet med spesielle nådegaver. Det er to gaver som fenger Löhes oppmerksomhet: Gaven å se i sjelen til medmennesker og gaven å vekke Åndens gaver i andre ved håndspåleggelse. Sistnevnte er særlig viktig for Löhes videre tekning rundt presbyterembetet. Apostlene hadde et naturlig krav på anseelse og ærbødighet, og Löhe viser til 1. Tess 4,8 når han mener: å vise forakt for apostlene ville være å forakte Gud. Sammen med de tolv apostlene (inkludert Paulus) dør også embetet.

¹⁷⁴ En interessant lesning er Löhes vurdering av Luthers forhold til symbolene angående embetet. Ibid. 551-552

¹⁷⁵ Ibid. 264

¹⁷⁶ Löhe begrunner denne overordnede omsorgen med dåpsbefalingen.

¹⁷⁷ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 277

¹⁷⁸ Ibid. 267

Presbyterembetet er ikke et embete som er stiftet i det Nye Testamentet, den kan spores tilbake til det Gamle Testamentet. Presbyterembetet er altså ikke et nytt embete, men har vært i Kirken allerede før pinsedagen. Apostlene selv kaller seg for presbytere i 1. Pet 5,1 og gir dermed embetsbrødrene noe av sin anseelse. For Löhe fører dette til konklusjonen, at presbyter- og apostelembetet er to trinn av samme embetet¹⁷⁹. I sin skrift «Aphorismen über die neutestamentlichen Ämter»¹⁸⁰ fra årsskifte 1848/49 mener Löhe å kunne sette embetet over menigheten, idet han støtter seg til bibelen¹⁸¹, som sier lite om menighetens deltagelse i utnevnelsen. Her kommer Löhes forbehold mot oppkommende demokratiske tendenser som tok fatt i de fleste områder i hans samtid for dagen. Han anser det ikke bare som uapostolisk, men som uforsvarlig å gi menigheten flere rettigheter i utnevnelsen enn at menigheten gir sitt vitnesbyrd om kandidaten¹⁸². Kandidaten som innsettes i embetet kan betrakte seg som utnevnt av mennesker, men ikke gjennom menneskene, siden den egentlige aktøren er Den hellige Ånd¹⁸³. Videre fastslår Löhe at embetet planter seg selv videre¹⁸⁴. Han forkaster derimot ideen om en apostolisk suksesjon, og begrunner dette med at apostlene ikke utnevnte nye apostler men presbytere. Han lanserer så ideen om en suksesjon av presbyterembete, som omfatter suksesjonen av biskoper, uten at sistnevnte får en særskilt suksesjonskjede¹⁸⁵. Her holder Löhe seg til en klassisk luthersk forståelse av biskop/superintendentembetet som et embete uten særskilte ordinasjon, men med delegerte fullmakter. Jeg mener at Löhe i tilstrekkelig grad klarer å unngå å havne i faresonen for en katoliserende forståelse av embetet og mener å ha vist tydelig nok, at hans embetsteologi i stor grad utvikles i direkte avgrensning mot romersk-katolsk embetsforståelse¹⁸⁶. Men Löhe avgrenser seg med sin embetsteologi også mot en annen front, som har fulgt protestantismen helt siden reformasjonen: Når Löhe tar til ordet for en embetsstyrt Kirke, så sikter han også mot statskirken i en tid der konfesjonell homogenitet ikke lenger gir legitimitet til et slikt system.

¹⁷⁹ Evangelistembetet hører for Löhe til det samme embetet, men utelates her i denne sammenhengen.

¹⁸⁰ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1.253-330

¹⁸¹ Apg. 14, 23; 20, 17 ff.; 1.Tim 3, 1-15; Tit. 1, 5ff.

¹⁸² Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 286-288

¹⁸³ Ibid. 286

¹⁸⁴ Ibid.294

¹⁸⁵ Ibid. 295-296; ibid. 297

¹⁸⁶ Han forkaster blant annet ideen om et summepiskopat.

«Wenn nun aber der Grundsatz *Cuius regio, eius religio* dahin ist, wenn das Territorialsystem sinkt, wenn die Staaten der Religion Lebewohl sagen: was will man dann mit einem Summepiskopat der Fürsten?»¹⁸⁷

Löhe beveger seg i sin refleksjon rundt embetet på bibelsk grunnlag og prøver å utvikle en bibelsk begrunnet embetsteologi, med forbilde i de første kristnes kirkeordning. Problemet med hans embetsteologi er at han ikke i tilstrekkelig grad tar hensyn til de 18 århundrene med kulturhistorie som gjør det vanskelig for han å gi et embetsstyre den legitimiteten som er nødvendig for å finne aksept i et bredere publikum. Samtidig problematiserer Löhe sider ved den protestantiske refleksjonen rundt ordinasjonen, og gir viktige bidrag til en videreutvikling av den, noe jeg senere vil se nærmere på.

I sin skrift «Kirche und Amt- Neue Aphorismen»¹⁸⁸ fra 1851 reviderer Löhe sitt syn på enkelte perspektiver rundt forholdet mellom embete og menighet. Han holder fast ved at embetet ikke er et menighetsembete. Kasch kritiserer Löhe her for å ha redusert menigheten til en passiv samling. I følge Kasch reduserer Löhe forholdet mellom embetet og menighet til et forhold mellom Kirke og menighet¹⁸⁹. Her virker det ikke som at Kasch i tilstrekkelig grad tar hensyn til de relativiseringene Löhe har foretatt seg. Löhe presiserer nemlig, at menigheten og embetet ikke står ovenfor hverandre, men at de står i et samspill. Löhe har lagt merke til at han var i fare for å etablere en egen stand over menigheten. Dette prøver han nå å avverge i det han plasserer denne standen i menighetens sentrum. Menigheten er satt sammen av både av geistlige og lekfolk og for Löhe er dette en forutsetning for en helhetlig menighet.

« Der Herr selbst gibt das Amt, bedient sich aber dazu der ganzen Gemeinde al seines Organs. [...] Unter Gemeinde sind ordentlicherweise nicht bloß diejenigen zu verstehen, welche das Amt nicht haben (die Laien), sondern auch die, welche es haben (das ministerium, presbyterium), und erst aus Zusammensetzung der beiden zu einem Ganzen wird die Gemeinde, durch welche Gott das Amt fortpflanzt. »¹⁹⁰

Löhe klarer å plassere presbyterembetet i menighetens kjerne, uten å heve embetsstanden over menigheten. Menigheten har så en viss delaktighet uten at skillene viskes ut. Löhes bestrebelser med å etablere en bibelsk fundert embetsteologi blir hverken direkte støttet eller svekket av bekjennelsesskriftene. For Löhe er det naturlig å ha et fullverdig kirkelig felleskap, også med sine motstandere i embetsspørsmål. Etter skriften fra 1851

¹⁸⁷ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1.321-322 Egen markering

¹⁸⁸ Ibid. 523-589

¹⁸⁹ Kasch, "Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche in ihrer Entwicklung dargestellt und beurteilt ". 68

¹⁹⁰ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1.553

demper Löhe seg i den pågående debatten og Hebart¹⁹¹ ser på det som en av Löhes sterke sider, at han ikke aktivt var pådriver i egen sak.

Diakonembete

Diakonembetet var allerede utdødd i luthersk kontekst før Löhes tid. I Löhes refleksjon rundt embetet tar diakonembetet stor plass, men hans refleksjon har skapt mindre reaksjoner enn refleksjonene rundt presbyterembetet. Det er trolig mest fordi mangelen på et slikt embete i kirkelig kontekst gjorde dets evaluering overflødig. For Löhe er diakonembetet underordnet presbyterembetet. Mens presbyterembetet er en guddommelig ordning, innstiftet av Herren selv, hører diakonembetet menigheten til. I stiftelsesdokumentene til «Gesellschaft für Innere Mission im Sinne der lutherischen Kirche»¹⁹² er selskapets oppgave felt ned. Löhe tildeler selskapets arbeidsområder i forskjellige avdelinger, som han ordner hierarkisk: Ordet står på toppen av hierarkiet, mens diakoni er underordnet. Löhe begrunner at diakonembetet ble stiftet, fordi presbyterne ifølge Apg 6 ikke maktet å dekke behovet for menighetens fattige. Löhe begrunner også nødvendigheten for over- og underordning i forholdet mellom embetene: For Löhe gjenspeiler begge embeter aristokratiske (presbyter) og demokratiske elementer i kirkeordningen. Likevel står begge i et hierarkisk forholdt til hverandre som har sin begrunnelse i embetets tilblivelse:

«Das Hirtenamt ist über alle- auch über die Diakonen. Aus dem Presbyterate der Apostel, welche wie die ersten Presbyter so die ersten Armenpfleger der Gemeinde waren, zweigt sich die Diakonie ab. Aus dem Presbyterate stammt sie und unter dem Presbyterate steht sie.»¹⁹³

For Löhe er diakonembetet født av *κοινωνία*, det vil si av felleskapet og dermed også av fellesskapets behov. Slik er diakoni også stedlig forankret i og bundet til felleskapet¹⁹⁴. Allikevel er menighetens innflytelse begrenset når det gjelder diakonembetet, som kan relateres til Löhes tydelig skepsis ovenfor demokratiet¹⁹⁵. I Löhes drøfting for menighetens deltagelse setter han flere stengsler etter at han allerede har utelukket direkte demokrati som en organisasjonsform. Löhe forutsetter at menigheten følger «velvillige» sine presbytere i

¹⁹¹ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert.*, 279

¹⁹² Löhe, "Revidierter Plan der Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche." 1

¹⁹³ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 302

¹⁹⁴ Ibid. 304

¹⁹⁵ Löhes demokratiske skepsis er forankret i hans syn på Kirken: Gjennom demokratiet åpnes det for deltagelse også av de lemmene som ikke føler seg forpliktet til bekjennelsen eller som har en for sterk forankring i verden. For Löhe innebærer demokratiet en konkret verdsliggjøring av Kirken som igjen er en fare for dens oppgave. Ibid. 323-324

valg av diakon, som innsetter diakoner i embetet¹⁹⁶. Slik sett kan det spørres om Löhes utforming av menighetens deltagelse kan leve opp til hans egen forståelse av en apostolisk kirkeordning, som etter hans utsagn forener aristokratiske og demokratiske elementer?

Stempel – de Fallois hevder at Löhe frarøver menigheten muligheten for diakoniutøvelse, idet han underkjenner menighetens kristologisk baserte grunnstruktur. Hun mener videre å kunne sette en finger på Löhes embetsbaserte utgangspunkt for diakoni som det største hinderet for menigheten å kunne drive diakoni «nedenfra»¹⁹⁷. Jeg mener at Stempel-de Fallois til en viss grad underkjenner Löhes kontekst og kommer i fare for å bedømme hans oppfatning av demokratiet med sine egne kulturelle briller. Löhe gjør selv rede for sin egen demokratioppfatning, som må forstås både utfra hans politisk ustabile samtid og hans bestrebelser med å gi Kirken en apostolisk kirkeordning. Så mener Löhe selv at (til tross for innskrenkingene jeg nevnte ovenfor) diakonene er valgt fritt av menighetene «etter apostolisk norm». For meg virker det som om at Löhe selv er klar over at han trolig ikke kan sette en stopper for demokratibestrebelsene i samfunnet for øvrig. I en petisjon til generalsynoden prøver Löhe å avverge etableringen av menighetsrådene og viser til sin refleksjon rundt diakonembetet som et alternativ for å ivareta menighetens deltagelse¹⁹⁸. Hans forslag blir ikke tatt til følge, men underbygger min påstand om at Löhe hadde en anelse om at demokratiet og lekfolkets deltagelse var kommet for å bli. Men selv om Löhe vegrer seg for å la menigheten være øverste instans for presbyternes og diakonens virksomhet, så tilkjennegi han allikevel menighetsmøtets delaktighet i den¹⁹⁹. Menigheten har med andre ord ikke administrerende ansvar for diakonens tjeneste, men har delaktighet i det jeg vil kalle for et virksomhetsansvar, idet den bærer tjenesten.

Löhe begrenser ikke diakonembetet til diakoni som virksomhetsområdet. Her ligger noe av styrken til Löhes embetstenkning. Som jeg ovenfor har konkludert opplever Löhe at etableringen av et institusjonelt embete i seg selv ikke kan være målet for refleksjonen. For diakonembetet åpner Löhe et vidt spekter av sysler i Kirkens virksomhet, fra deltagelse i gudstjenester (vel å merke utenom forkynnelse og sakramentsforvaltning)²⁰⁰ til tilsyn med menighetens økonomi (lærerlønn, vedlikehold av kirkebygg med mere). Löhe tiltenkte

¹⁹⁶ Ibid. 302-303

¹⁹⁷ Stempel- de Fallois, *Das diakonische Wirken Wilhelm Löhes : von den Anfängen bis zur Gründung des Diakonissenmutterhauses Neuendettelsau (1826 - 1854)*, 245

¹⁹⁸ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 339, punkt 7 Löhe prøver å legge føringene for lekdeltagelse slik at embetet ikke «trues».

¹⁹⁹ Ibid. 328-329

²⁰⁰ Ibid. 306

diakonen en rolle som en slags «Kirkens altnuligmann». Allikevel ser Löhe for seg en klar kjernevirksomhet for diakonembetet som definerte seg utfra embetets tilblivelse.

«Man kann drum im allgemeinen sagen, die Diakonie sei Armenpflege im Sinne und Geiste der Kirche. [...] Armenpflege, welche jeder Art, Kinder und Witwen, Gesunde und Kranke, Lebende und Strebende umfasst.»²⁰¹

Allikevel er diakonembetet som felleskapets embetet ikke avhengig av disse skisserte oppgavene. Löhes forståelse for embetet som en innstiftet institusjon, gjør at embetet finner egnede oppgaver på egen hånd:

«Das Diakonat verwaltet die Gaben der Gemeinde (*κοινωνία*) und findet seine Tätigkeit, auch wo es in einer Gemeinde keine Armen gibt.»²⁰²

Slik sett er Löhes embetetsstruktur slett ikke statisk, men framstår som både fleksibel og dynamisk. I det Löhe knytter diakoni opp mot et embete²⁰³, understreker han kun det som er grunntonen for hans refleksjon rundt diakoni: At diakoni er et arbeidsfelt som ligger i Kirkens ansvarsområde. For Löhe er gjenoppliving av Kirkens diakoni et «*pium desiderium*», et fromt ønske²⁰⁴.

Löhe viet mindre krefter til refleksjonen rundt diakonissens rolle enn man skulle tro, selv om han baserte seg på diakonisser i sin utforming av diakonitjenesten. Han virker litt usikker på utformingen til diakonissenes opprinnelige tjeneste, men tilegner dem myndighet som mannlige diakoner²⁰⁵. Det er derimot interessant at Löhe mener han måtte rette opp en misforståelse i hans samtid: Prestens kone (eller konen til kirketjeneren) er ikke diakonisser²⁰⁶.

Ordinasjon

Löhe mener han kunne vise til at Kirken kjente til tre forskjellige ordinasjoner: En ordinasjon for apostel-, presbyter-, og diakonembetet. Først- og sistnevnte er i Löhes samtid ikke aktuelle. For diakonembete ville en ordinasjon bli aktuell, dersom Löhes intensjoner hadde vunnet frem.

²⁰¹ Ibid. 303-304 Löhe mener at diakoni ikke omfatter sykepleie for velstående familier.

²⁰² *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 1150 anmerkning 312

²⁰³ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 1 5/1. 303-304 «Diakonie ist Armenpflege – und als solche ein heiliges Amt[.]» 304

²⁰⁴ Ibid. 303

²⁰⁵ Ibid. 306

²⁰⁶ Ibid. 305

Löhe er klar over at han går lengere enn de ortodokse dogmatikerne og Luther i hans forståelse av kall og ordinasjon. Han kritiserer dem for å være for mye preget av territorialsystemet, og at de henger fast i trestandslæren som er et resultat av dette systemet²⁰⁷. Löhe mener at dette ikke kan være i tråd med skriften. Jeg viste ovenfor til at Löhe også var opptatt av å avgrense seg mot en for dyp forankring av Kirken i staten. Hans refleksjon rundt ordinasjonen tar også et oppgjør med territorialsystemet som har kneblet luthersk teologi²⁰⁸. Ordinasjonen slik Löhe forstår den er ikke bare en innføring i embetet eller en offentlig bekreftelse av kallet. I ordinasjonen får kandidaten del i embetets nådegave, som er bunnet til ordinasjonsbønnen og ikke til håndspåleggelsen. Slik mener Löhe å gjøre det klart, at handlingen er en forbønnshandling og ikke kan forveksles med en sakramentshandling. Löhe forsvarer sin refleksjon idet han viser til inkonsistensen i luthersk lære og praksis, som for eksempel at man ikke kan gjenta en ordinasjon eller at man sonderer den fra en enkelt innsettelse (installasjon). Han viser også til at Luther begrenset nådemiddelforvaltning for lekfolk til nødstilfeller²⁰⁹, for å understreke nødvendigheten for et embete. Löhe tar avstand fra et embete uten ordinasjon, men ser det som uproblematisk at lekfolk forkynner blant hedninger²¹⁰. Likevel holder Löhe fast ved at dette ikke begrunner en apostolisk suksesjon, men en embetssuksesjon²¹¹.

I refleksjonen rundt embetet og ordinasjonen ser vi at Löhe står på fast grunn (utfra Bibelen og bekjennelsen) og at han utvikler en særegen tenkning rundt embetet. I disse åpne spørsmålene er ikke Löhe redd for «komme på kant» med hverken Luther eller ortodoksiens store tenkere som han ellers setter veldig høyt. Denne refleksjonen er kun en del av Löhes tankegang rundt Kirken, men her kommer det tydeligst frem hva som utgjør Löhes intensjon: Til tross for et rotfeste i Bibelen og bekjennesskriftene er Löhe tydelig på at han aldri ønsket seg en lutherdom med nedarvede begrensninger²¹². Intensjonen bak Löhes refleksjon er å bygge bro mellom 1500-tallets reformasjon og de teologiske og kirkepolitiske

²⁰⁷ Ibid. 308-309

²⁰⁸ Ibid. 308 Löhe kritiserer blant annet at territorialsystemet ikke kan begrunnes i det Nye Testamentet, og at lutherske teologer mer enn villig tydde til det Gamle Testamentet for å la det virke skriftkonform.

²⁰⁹ Ibid. 549-552 og 568-569

²¹⁰ Löhe verdsetter i stor grad «den friforkynnende kjærligheten» som han også mener var grunnen til kristendommens utbredelse i apostlenes tid. Ibid. 548-549

²¹¹ Ibid. 561 Kringlebotten har en interessant undersøkelse om embetssynet i(norsk) luthersk kontekst. Han konkluderer med at Kirkelig Fornyelses og Dag Øivind Østerengs embetssynet av forskjellige grunner ikke er helt kompatible med Confessio Augustana. Ulikt Kirkelig Fornyelse tar Löhe avstand fra apostolisk suksesjon, og ulikt Østereng ser ikke Löhe på bispeembetet som *ius divinum*, men som en del av kirkeordningen (som har relasjoner til frelsesordningen) og med innskrenkningen av at «hele» presbyterembetet er innstiftet. Kjetil Kringlebotten, "Embetssynet i den lutherske reformasjonen med særleg vekt på Confessio Augustana 1530," *Lære og Liv - Et tidsskrift for Kirkelig Fornyelse* 2(2011).

²¹² Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - 2, 5/2. 1141

utfordringene som har vokst seg frem siden den gangen, uten å gi avkall på sin konfesjonelle identitet. Med klassisk luthersk hermeneutikk søker han svaret på åpne spørsmål, som er i samsvar med Skriften, framfor å stoppe opp ved reformatorene. I mine øyne kan ikke Löhe avfeies som en bakstreversk, høykirkelig antimodernist: Særlig i hans refleksjoner rundt embetet (enda de er kontroversielle) blir det tydelig at han på mange måter prøvde å aktualisere lutherdommen til å ha et bedre svar på samtidens utfordringer enn å ende opp med en «hva mener Luther om...»²¹³.

I bruddet med Missourisynoden blir det også tydelig, at Löhes bestrebelser om å fornye Kirken, var en kamp som foregikk på to fronter samtidig: På den ene siden møtte Löhe motstand hos de mer liberale unionsforkjemperne når han holder fast på bekjennelsen. På den andre siden kom Löhe i konflikt med en stagnerende, ortodoks lutherdom som holdt fast ved illusjonen om en fullendt lære. Hebart understreker derfor Löhes underliggende anliggende: Å bidra til en videreutvikling av luthersk lære og av «konsekvensene» av denne læren i tråd med bekjennelsesskriftene, men også utover disse i punktene der det var nødvendig²¹⁴. For Hebart er det ikke embetsspørsmålet eller eskatologisynet som er grunnen til bruddet med Missourisynoden, men denne pragmatismen i lærespørsmål. Men selv om Löhe kan kalles for progressiv er han alltid tydelig på at Kirken fornyes med hjelp av Bibel og bekjennelse. Den kan hverken aktualiseres i samsvar med, eller i samme takt med eller på samme premissene som samfunnet for øvrig. Maurer mener at Löhes særegenhet var nettopp denne litt paradoksale blandingen mellom ortodoksi og progressivitet²¹⁵, som jeg mener kommer mest til synet i spørsmålet rundt embetet.

²¹³ En variant av denne kjente «leken» har i mange år vært henvisningene til Luthers tredje gudstjenesteform for å gi cellegrupper legitimitet i luthersk kontekst. Sundbergs kritikk mot Löhe, som tar litt ensidig tak i Löhes kritikk mot Luther og karakteriserer Löhe som «uluthersk» er i mine øyne en skivebom. Sundberg er unyansert og det virker som at han er ut etter å «ta» Löhe, når han knytter aktuelle problemer i hans kontekst mot Löhes teologi. Walter Sundberg, "Wilhelm Löhe on pastoral office and liturgy," *Word & World* 24, no. 2 (2004).

²¹⁴ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*. 226-227

²¹⁵ Wilhelm Maurer, "Wilhelm Löhe und der römische Katholizismus," in *Wilhelm Löhe - Anstöße für die Zeit*, ed. Friedrich Wilhelm Kantzenbach (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1972). 85

LITURGI OG GUDSTJENESTE

Gudstjenesten er for Löhe hovedpunktet i livet til Kirkens fellesskap. Men Löhe nøyer seg ikke med å legge hovedpunktet dit, han undersøker gudstjenesten og dens elementer med vekt på gudstjenestens funksjon, innhold og utforming²¹⁶. Samtidig kjenner Löhe selv på det han oppfatter som liturgisk fattigdom i hans samtidige lutherske kontekst. Löhes undersøkelser og refleksjon med hensyn til gudstjeneste og liturgi har ikke bare til hensikt å underbygge hans øvrige refleksjoner rundt Kirken. Löhe legger selv mye energi i liturgisk «nyvinningsarbeid», fordi han mener han kunne tilføre luthersk kontekst noe som den har manglet siden reformasjonen. Den opprinnelige intensjonen hans var å utarbeide en luthersk agende for tyske utvandre i Amerika²¹⁷, men har også vært med å fornye aktelsen for liturgi i luthersk kontekst i Europa. I en petisjon til generalsynoden i Bayern etterlyser Löhe muligheten for at prestene kan prøve ut liturgier for å samle erfaring²¹⁸. Löhe er bevisst på at han driver med nybruddsarbeid, når han prøver å gjenopplive et liturgisk mangfold, som han frykter ville ha gått tapt²¹⁹. Samtidig er han klar over at han vil bli mistenkeliggjort, når han også åpner muligheten for å ta opp inspirasjon fra andre konfesjoner²²⁰. I forordet til sin «Agende»²²¹ tar han et oppgjør med kritikken rettet mot et slikt arbeid og det er her han gjør rede for sin fremgangsmåte. Her fremstår Löhe som en velbalansert lutheraner, som overprøver og analyserer det liturgiske materiale etter dogmatiske kriterier, for så å skille brukbart fra ubrukbart materiale. Jeg mener at Löhe i arbeidet med liturgien drar nytte av at han har et fast ståsted og overbevisning, idet han åpner øynene opp for det gode i motstanderens repertoar. Det er viktig å bemerke at Löhe fraber seg alle bebreidelser, og at hans arbeid med liturgi er subjektivistisk. Han begrunner dette med at han ikke skaper noe nytt, men følger en felles tradisjon, samtidig som han lar seg lede av den reformatoriske intensjonen, som er å pøse et

²¹⁶ Thomas H. Schattauer, "The reconstruction of rite: The liturgical legacy of Wilhelm Löhe," in *Rule of prayer, rule of faith: essays in honor of Aidan Kavanagh, O.S.B.*, ed. Aidan Kavanagh, Nathan Mitchell, and John Francis Baldovin (Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 1996). 248 Schattauer setter Löhes beskjeftigelse med liturgi i sammenheng med hans bestrebelser om å konstruere en helhetlig kristen væremåte.

²¹⁷ Forordet til den første utgaven var tilegnet Friedrich Wyneken, president av Missouri synoden

²¹⁸ Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 339

²¹⁹ Löhe legger grunnformen av den vestlige messen til grunn for sin agende.

²²⁰ Maurer, "Wilhelm Löhe und der römische Katholizismus." Maurer undersøker Löhes forbindelser til katolisismen og Löhes mistenkeliggjøring som krypto-katolikk. Han viser til at ikke fantes grunnlag for en slik mistenkeliggjøring.

²²¹ Wilhelm Löhe, *Agende für christliche Gemeinden lutherischen Bekenntnisses*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 7/1, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1953). 9-22

kirkesamfunn på oldkirkelige røtter. Her kan Löhe ikke la være å komme med et polemisk utspill mot både det romersk-katolske kirkesamfunn og hans kritikere:

«Man könnte übrigens mit mehr Recht behaupten, die römische Kirche katholisiere in denjenigen Teilen der Liturgie, in denen sie mit der wahrhaft katholischen, hier auf Erden lutherisch zubenannten Kirche zusammenstimmt.»²²²

Jeg mener at Löhe ikke kan tas for inntekt for «den høgkirkelige bevegelsen». I motsetning til denne bevegelsen setter Löhe reformasjonens vegvalg (og brudd) som noe absolutt, det vil si som irreversibel. Hebart viser at Löhe operer under andre premisser, når han undersøker oldkirken med reformatorisk hermeneutikk²²³. Videre er Löhe i flere anledninger klar på, at liturgi ikke konstituerer Kirken²²⁴. Det gjør kun Guds Ord og sakramenter. Löhe går så langt at han ville vrake liturgien til fordel for Ordet, dersom han hadde vært nødt til å velge²²⁵. Hans arbeid med liturgisk materiale kan ses som en praktisk konsekvens av Kirkens katolisitet og menneskets behov for fellesskap, som begge er grunnleggende deler av hans teologiske refleksjon. I Löhes betraktninger rundt liturgien finner vi med andre ord et av brytningspunktene mellom bevisst (systematisk-teologisk) refleksjon og (praktisk-/pastoral-teologiske) anvendelse.

Löhe oppfattet ikke bare gudstjenesten som en *locus* for Ordet, sakrament og bekjennelse, men Löhe mener gudstjenesten har (i tråd med Luthers intensjon²²⁶) også en funksjon som et sted for læring²²⁷. Mens Luther i praksis reduserer liturgien til en nødvendig støttefunksjon, mener Löhe at reformasjonens rensing av messen for elementer som kan misforstås, har vært for omfattende. Löhe mener liturgien er mer en et nødvendig onde. Han ser at den sinkende liturgiske bevissthet i menighetene har den fatale konsekvensen, at menigheten er frarøvet noe den egentlig har krav på.

«Die Gemeinde ist um ihre Aktivität im Gottesdienste, sie ist um ihr Bewusstsein, um ihre Anbetung, um Intonation und Antiphonie, ja um den Gesang am Altar, vor und um denselben gekommen, dass ihr

²²² Ibid. 11

²²³ Uten at Hebart blir spesifikk antar jeg, at han sikter i sin kritikk til *Oxford movements* tyske pedant «Hochkirchliche Vereinigung Augsburgischen Bekenntnisses». Hebart, 296. Kressel 55-57 støtter denne overbevisningen. I nyere norsk kontekst kritiserer Kringlebotten både Kirkelig Fornylse og Dag Østereng for en tolkning av CA som jeg mener helt klart ikke er i samsvar med Löhes embetsteologi og Löhes hermeneutikk. Jeg mener at Löhe heller ikke kan tas til inntekt for Kirkelig fornryelse, men av andre grunner enn synet på liturgi. Se Kringlebotten, "Embetssynet i den lutherske reformasjonen med særleg vekt på Confessio Augustana 1530."

²²⁴ Löhe, *Agende für christliche Gemeinden lutherischen Bekenntnisses*, 7/1. 11

²²⁵ *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt - I* 5/1. 177-178

²²⁶ John W. Fenton, "Wilhelm Löhe's Hauptgottesdienst (1844) as critique of Luther's Deutsche Messe," *Concordia Theological Quarterly* 64, no. 2 (2000). 131-133

²²⁷ Wilhelm Löhe, *Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 7/2, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1960). 529

kaum eine Erinnerung geblieben ist.[...] Wir haben die Wohnung nicht gesehen, die Gott auf dem Berge dem Propheten zeigte, - drum können wir sie auch nicht bauen und die Lade nicht finden.“²²⁸

Löhe ser på messen i et videre perspektiv, når han prøver å korrigere Luthers vektlegging av Ordet i gudstjenesten ved å utvide messen til en feiring.

«Er [Löhe- egen supplement] will Liturgie auch um ihrer selbst willen und den Gottesdienst als wirkliche Feier, nicht bloß als Schulstunde erleben lassen. [...] So will er durch seine Agende und alle liturgischen Vorschläge den Gottesdienstbegriff der Feier zu einer immer besseren Entfaltung bringen [...]»²²⁹

Kressel påpeker at Löhe maktet å forene begge aspektene, gudstjenesten som feiring og sted for læring, uten at de to delene utfolder seg på bekostning av hverandre²³⁰. Kressel mener at Löhes liturgiske arbeid må forstås slik at Löhe opphøyer paulinsk klarhet gjennom johannesk herlighet²³¹.

For Löhes arbeid er det viktig at hans fremferd er preget av omhu. Det er ikke overaskende at Löhe inkluderer foredrag om liturgi i katekesen²³² for å øke forståelsen for liturgi, også i et forsøk for å vinne aksept for liturgiske forandringer. Löhe selv gir for øvrig ingen klar avgrensning for hva han anser for å være liturgi og hva som ikke er det²³³. Jeg mener at dette er uproblematisk, og jeg synes at Löhe klarer å bruke denne manglende definisjon fordelaktig. Löhes fortjeneste rundt kirkelig estetikk er nemlig ikke begrenset til liturgi, som refleksjon rundt gudstjenestefeiringen. Med sin skrift «Vom Schmuck der heiligen Orte»²³⁴ fra 1857/58 grunnlegger Löhe faget *paramentikk*²³⁵ i protestantisk kontekst²³⁶. Og i kontekst av hans diakonianstalt vokser det første protestantiske paramentverkstedet frem i 1858.

Fellesskap

Fellesskapsmotivet strekker seg som en rød tråd gjennom hele hans refleksjon. Löhe har i sin betraktning om Kirken lagt til grunn, for at mennesket er skapt til fellesskap med Gud og med hverandre. Löhe mener at denne lengselen etter fellesskap kan oppfylles i Kirken. Når

²²⁸ Ibid. 528

²²⁹ Kressel, *Wilhelm Löhe als Liturg und Liturgiker*. 82-83

²³⁰ Ibid. 83

²³¹ Ibid.

²³² Johann Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 3* (Gütersloh: Bertelsmann, 1874). 131

²³³ Kressel, *Wilhelm Löhe als Liturg und Liturgiker*. 52-53

²³⁴ Löhe, *Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik*, 7/2. 557-583

²³⁵ Paramentikk som fag omhandler bruken, produksjonen og teorien rundt assessors (tekstiler med mere) i gudstjeneste. Eksempler på paramenter er messehagel, stola eller antependium (alterduk), men også kalk og disk.

²³⁶ Schlichting, "Johann Konrad Wilhelm Löhe." og Poscharsky, "Paramentik."

Kirkens lemmer samles til gudstjeneste, samles de på det stedet der dette fellesskapet når sitt høydepunkt. Til en viss grad handler Löhes betraktninger rundt Kirken, gudstjeneste og fellesskap om spørsmålet hvordan en kan skape og bevare fellesskap her på jorden. Ratke fastslår, at ethvert ledd i liturgien enten gir uttrykk for behovet for fellesskap eller oppfyller dette behovet²³⁷. Jeg er delvis uenig med Ratke, fordi jeg mener at Löhes liturgiske arbeid ikke uttømmende kan forklares utfra dette motivet²³⁸. Selv om Löhe bruker begrepet *communio* om gudstjenestesamlingen²³⁹ og selv om fellesskapet er et overordnet og gjennomgående tema for hans teologiske refleksjon, mener jeg at Löhes forståelse for gudstjeneste åpner for enn bare en følt form for fellesskap. Poenget for Löhe når han kommer med denne betegnelsen er at denne betegnelsen sikter mot nattverden som sammen med Ordet utgjør aksene for gudstjenesten. Schattauer mener at Löhes bidrag til gudstjenesteutforming var at han ga nattverden den plass i liturgien som den fortjener²⁴⁰. Men gudstjenesten består for Löhe av langt flere elementer enn nattverden. Fra introitus til velsignelsen spennes det en bro som fører den enkelte inn i et hellig fellesskap.

I gudstjenesten finner guds folk på jorden et felles uttrykk, når det er samlet til bønn, sang og bekjennelse. Gudstjenestens grunnordning legger føringer slik at fellesskap oppleves i alle ledd av liturgien. Löhe gir en levende skildring av løpet gjennom gudstjenesten utfra menighetsperspektivet. Selv om Ordet og sakramentene er gudstjenestefeiringens høydepunkter er det ingen av leddene i liturgien som er unødvendig eller kan avkortes.

Særlig syndsbekjennelsen (*confietor*), fenger Löhes oppmerksomhet. I hans «Agende» er syndsbekjennelsen flyttet til begynnelsen av gudstjenesten. Löhe gjør det av hensyn til tradisjon, men også fordi den har en fellesskapsskapende funksjon: Gjennom syndsbekjennelsen etableres det en grunnleggende forutsetning for Kirkens fellesskap, nemlig fellesskapet mellom tilgitte syndere. At Löhe ikke tar lett på dette viser oversikten over spørsmål som skal brukes til selvransakelse i nattverdsforberedelsen²⁴¹. Den består av en katalog av over hundre spørsmål som er tenkt som et bevisst ledd i forberedelsen før altergangen.

²³⁷ David C. Ratke, "Wilhelm Loehe and worship, mission and renewal," *Cross Accent* 14, no. 3 (2006). 34

²³⁸ Löhe ser ikke på seg selv som nyskapende, men hevder hele tiden at han samler andres material og lar seg inspirere av det. Selv om han kommer med egne bearbeidelser, så setter han seg selv i en tradisjon som benytter fellesskapsmotivet.

²³⁹ Her er han i tråd med Confessio Augustana XXIV og Luther (et eksempel: *Formula missae et coemptionis* fra 1523)

²⁴⁰ Thomas H. Schattauer, "Reclaiming the Christian assembly as *communio*: the significance of the Lord's Supper in the work of Wilhelm Löhe," *Worship* 84, no. 3 (2010). 223

²⁴¹ Löhe, *Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik*, 7/2. 238-245

Gudstjenesten er ikke bare fellesskap blant mennesker, gudstjenesten er også et nært fellesskap med menighetenes og Kirkens Herre. For Löhe er det dette fellesskapet som definerer premissene for gudstjenestens utforming. Liturgiens formål er å gi uttrykk for menighetens fellesskap med Herren.

«In den Gottesdiensten fühlt sich die Gemeinde ihrem Herrn am nächsten, da lebt sie in der nächsten Nähe des Bräutigams ein himmlisches Erdenleben, ein irdisches Himmelsleben. Gottesdienst ist die schönste Blüte alles zeitlichen Lebens. **Ausspruch und Bild dieses wunderbaren Lebens inwendiger Einheit und Harmonie soll die Agende sein, eine Ästhetik der Kirche Gottes nicht *in abstracto*, aber *in concreto*.**»²⁴²

Liturgiens oppgave er å gi et avbilde av dette fellesskapet, og dens intensjon er å gi et konkret bildet av Kirken som Guds bolig blant folk. Men dette danner bare den ytre rammen for gudstjenestes fellesskap. Det er innholdet som preger rammens utforming. Gudstjenestens pulsgivende hjerteslag er Ordet og sakramentene. Löhe bruker det poetiske bildet av vann (liturgi) som slår i rolige bølger rundt to skjær i sjøen (Ordet og sakramentene)²⁴³. Löhe prøver seg på en spagat, når han på den ene siden tydelig avviser et *ex opere operato*, en frelsebringende komponent i liturgien, mens han på den andre siden setter gudstjenestens *ordo* i en analogi med frelsesordningen²⁴⁴. Dette spenningsfylte forholdet løser Löhe elegant: Den skisserte analogien mellom frelsesordning og *ordo* er ikke begrunnet med en vesenslikhet, men med at de begge deler de samme godene. Det er Ordet og sakramentene som setter premissene for frelsesordningen som igjen setter premissene for gudstjenesteordningen. Slik blir gudstjenesten som er stedet for Ordet og sakramentene ordnet etter premisser som setter den i et forholdt til frelsesordningen, uten at gudstjenestens utforming influerer frelsesordningen. Samtidig ser Löhe en likhet mellom liturgi og frelsesordning. Denne likheten består i Löhes forestilling av Kirken som skal fullendes. Både liturgi og frelsesordningen er ikke statiske størrelser, men fremstår som dynamiske. Löhe er en desidert motstander av «enhetsliturgien» og prøver å forene et skiftende mangfold²⁴⁵ med repeterende elementer.

Löhe bruker bildet av menigheten som et følge på vei opp et fjell med to topper for å beskrive menighetens «ferd» gjennom liturgien²⁴⁶. Den ene, lavere fjelltoppen som Löhe kaller for Horeb presenterer Ordet, mens den høgere (Sinai) står for nattverden. Lathrop²⁴⁷ er uenig

²⁴² *Agende für christliche Gemeinden lutherischen Bekenntnisses*, 7/1. 12 egne markering

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid. 12-13

²⁴⁵ Löhes arbeid rundt liturgi omfatter også en beskjeftigelse med kirkeåret.

²⁴⁶ Löhe, *Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik*, 7/2. 13-15

²⁴⁷ Gordon Lathrop, *Holy things: a liturgical theology* (Minneapolis: Fortress Press, 1993). Lathrop, 51

med Löhe om bildet av de to separate fjelltoppene, men bommer med kritikken når han prøver å korrigere bildet til en dobbeltopp²⁴⁸. Det interessante med dette bildet er at Löhe her åpner for en dramaturgisk analyse av liturgien, når han gir en levende skildring av menighetens vandring gjennom de enkelte liturgiske ledd som likner på en spenningskurve. Selv foretar han ikke en slik analyse, men klarer å gi et glimt av den gradvise transformasjonen fellesskapet går gjennom i løpet av en gudstjeneste.

Liturgi, misjon og diakoni

Gudstjenesten som «fellesskapsopplevelse» impliserer også for Löhe at gudstjeneste står i et forholdt til menighetens virke og dermed i forholdt til flere av dens områder. Det er to områder som står i forholdt til gudstjenesten som jeg vil prøve å belyse nærmere, misjon og diakoni. Først nevnte emne har fått noe oppmerksomhet, mens sistnevnte later til å ikke være tilstrekkelig belyst²⁴⁹. Selv om Löhe er sparsommelig med å gi noen eksplisitte forbindelser, så er det flere pekepinn som gjør det legitimt å se på hans gudstjenesteteori med en misjonal vinkling. I nyere tid har denne sammenhengen mellom misjon og gudstjeneste fått en del oppmerksomhet i Hauglis analyse av luthersk kontekst i Nord-Amerika²⁵⁰. I norsk kontekst er Strandenæs et fyrtårn for denne tilnærmingen²⁵¹. Og selv om det virker slik Haugli og Strandenæs ikke kjenner til Löhe, står er det også her berøringspunkter. Tradisjonen Haugli analyserer står i direkte kontakt med Löhes liturgitenkning²⁵².

Misjon og gudstjeneste er tett vevd sammen i Löhes forståelse av Kirken. Nessan skriver

« [...] the heartbeat of Wilhelm Loehe's theology is like the heartbeat of the human heart. The diastolic moment is worship, and the systolic moment is mission. In worship the people of God encounter Jesus

²⁴⁸ Lathorp legger til grunn for at det er et mangfold av bibelske tekster som brukes i gudstjenesten, i tillegg til forkynnelsen, det vil si at det er flere «ord». Her er det viktig å bemerke at Löhe har en kompleks forståelse av Ordet som i mine øyne ikke gir grunnlag til en slik kritikk.

²⁴⁹ Noen betraktninger i norsk kontekst til emne gir Tore Johan Øvstebø, "Liturgi og diakoni," in *"Brann ikkje hjarto våre i oss då han tala til oss på vegen-" (Luk 24:32): festskrift til Ottar S. Myrseth* (Vanse: Kirkelig fornyelse, 2001).

²⁵⁰ Et eksempel er: Ann L. Fritschel, Craig L. Nessan, and Winston D. Persaud, "Loehe's Legacy and the Apostolic Calling of Wartburg Theological Seminary for the Church and World in the 21st Century," <http://www.wartburgseminary.edu/uploadedfiles/pressroom/LoeheLegacy.pdf>.

En analyse av Löhes resipienter gir: Onar Haugli, "Worship as mission: an explication of the relationship between worship and mission, as seen in the "Evangelical Lutheran Book of Worship" and among some scholars within the fields of liturgy and missiology" (Spesialavhandling i teologi, Det teologiske menighetsfakultetet Oslo, 2010).

²⁵¹ For eksempel: Strandenæs, Thor. Thor Strandenæs, "Gudstjeneste og misjon," in *Missiologi i dag*, ed. Jan-Martin Berentsen, Tormod Engelsviken, and Knud Jørgensen (Oslo: Universitetsforl., 2004). 198-219

²⁵² Fritschel, Nessan, and Persaud, "Loehe's Legacy and the Apostolic Calling of Wartburg Theological Seminary for the Church and World in the 21st Century".

Christ in Word and Sacrament, confessing their faith, and are taken up into the *missio Dei* as they are propelled into the world as agents of the gospel's mission."²⁵³

Löhe selv gir et glimt av hans misjonale intensjon for gudstjenesten:

« Die Kirche hat übrigens nicht bloß einzelne Gebete, sondern ganze Gottesdienste verschiedener Art, nach heiligen Ordnungen zusammengereiht, und wert als die höchste Harmonie des irdischen Lebens von allen Gläubigen verstanden und nicht bloß mitgesungen, mitgesprochen, sondern mitgelebt zu werden. »²⁵⁴

Kirkens nedarvete gudstjenesteordninger er, ifølge Löhe ikke bare ment til å «etterapes», men de skal gi fellesskapet rom til innlevelse og etterlevelse. Liturgien er mer enn læresetninger støpt i poesi og musikk. I det at liturgien ikke bare kan sies og synges, men også «leves», har gudstjenesten samtidig rot i Guds skaperverk og er dermed en bro til livet hos den enkelte kristne. I motsetning til det som én kanskje kunne formode på bakgrunn av Löhes embetsteologi, understreker han menighetens deltagelse i gudstjenesten. Det synges *med*, det snakkes *med* og det «leves» *med* i gudstjenesten. Schattauer²⁵⁵ mener å ha grunner, når han i Löhes refleksjon rundt gudstjenesten ser en pekepinn for å kunne se en sammenheng mellom gudstjeneste og misjon. Han tar utgangspunkt i at Löhe setter gudstjenesten og livet i en sammenheng som er basert på menneskets behov for fellesskap- med Gud og med hverandre. Dette fellesskap finner sitt fulle uttrykk i Kirkens gudstjeneste.

Löhes forståelse av Kirken betinger at misjon er «Guds ene Kirke i sin bevegelse». Virkemidlene Kirken har til rådighet og bruker i misjonen er Ord og sakrament som har sin plass i fellesskapets midtpunkt, gudstjenesten. For et fellesskap rundt Ordet og sakramentene som ikke er seg selv nok handler gudstjenesten derfor også om misjon. Som Löhe sier «den katolske Kirke og misjon- disse to kan ikke skilles uten å drepe begge, og dette er umulig.»²⁵⁶

Löhes beskjeftigelse med gudstjenesten har også diakonale aspekter. Jeg vil undersøke forholdet mellom diakoni og paramentikk nærmere. Paramentikk er enkelt sagt Kirkens interiørfag. Den omhandler utsmykking av kirkebygg, seremonielle klær, arkitektonisk utforming med mere. Löhe reflekterer rundt dette emnet i konteksten av hans diakonianstalt, der fattigdom og elendighet var til stedet. Hva er hans refleksjon rundt det, at det «sløses» med resurser på pynt mens de kunne ha blitt brukt å gi mat til de sultne eller klær til de

²⁵³ Craig L. Nesson, "Missionary theology and Wartburg Theological Seminary," *Currents in Theology and Mission* 31, no. 2 (2004). Nesson, 85

²⁵⁴ Wilhelm Löhe, *Erbauliche Schriften*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 3/1, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1951). GW 3/1 570

²⁵⁵ Thomas H. Schattauer, "'Sung, spoken, lived': worship as communion and mission in the work of Wilhelm Loehe," *Currents in Theology and Mission* 33, no. 2 (2006).
Löhe, *Die Kirche in ihrem Ringen um Wesen und Gestalt* - I 5/1. 89

fattige? Tar han noe hensyn til denne følelsesmessig betente problemstillingen? Hvordan kan man begrunne dette i en religion som holder av nestekjærlighet og omsorg for de trengende?

Löhe ignorerer ikke denne problemstilling, han tar den direkte opp når han tar utgangspunkt i Joh 12 og fortellingen om Maria og nardeoljen. Judas kritiserer Maria for å sløse med resurser som kunne ha blitt brukt annerledes.

«Als jenes Weib das köstliche Gefäß voll Narde über den Leib des Erlösers goss, sagte Judas, der Dieb, es sei ein Unrat, [...] ein verschwenderisches Verderben großen Wertes. Dabei redete er sich auf sie Armen aus, als wäre denen entzogen, was das Weib zu Ehren Christi verwendet hatte.»²⁵⁷

Dette argumentet er en gjenganger helt til våre dager. Selv om Kirken i norsk kontekst ikke lenger er en betydelig aktør i helse- og omsorgssektoren kan det komme til liknende debatter der Kirkens utsmykking reduseres til en budsjettpost som settes opp mot «viktigere» oppgaver²⁵⁸. Löhe ville ikke gi avkall på diakonal virksomhet, men tar et oppgjør mot slike prioriteringer. I likhet med Judas blottlegger han slike innvendinger: **„Wie christlich und barmherzig klingen da die Worte des Geizes** (egen framheving).²⁵⁹

Löhes argument er at han samordner Kristus og de fattige. Bierlitz mener Löhe står på trygt bibelsk grunnlag når han implisitt sikter til Matt 25, 40²⁶⁰: «Det dere gjorde mot én av disse mine minste søsken, har dere gjort mot meg.» Löhes slutning er å sette likhetstegn mellom Kristi ære og de fattiges ære. Å vanære den ene parten fører til krenking av den andre, det samme gjelder andre overtramp. Löhe begrunner dette slikt:

«Daher Hat die Kirche von Anfang her ihre Kinder gelehrt, von irdischen Gütern für sich selbst und das eigene Bedürfnisse den geringsten Gebrauch zu machen, dagegen für den Herrn und seine Ehre und seine Armen so freigebig und aufopfernd als möglich zu sein. **Der Arme und die Ehre Christi teilen sich in das irdische Gut des Frommen** (egen framhevning).²⁶¹»

Bierlitz peker i denne sammenhengen²⁶² på Löhes forståelse av classeskiller som gudgitte ordninger som nøkkel for dette.

« Es ist keine Frage, Gott hat den Armen und den Reichen geschaffen[.] [...] Es kann also der von Gott gewollte Reichtum ebensowenig ein Tadel als die von Gott gefügte Armut besonderes Lob des Menschen sein. [...] [S]o hat er doch für beide Klassen nur eine Absicht: er zeigt dem Reichen am Armen wohin sich sein Reichtum ergießen soll, und lehrt Reiche und Arme durch die von ihm gewollte Armut, dass im Reichtum das Glück nicht liegen könne. Was der Arme von Natur ist, soll der Reiche

²⁵⁷ Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik, 7/2. 557

²⁵⁸ For eksempel suppekjøkken, barnearbeid og liknende.

²⁵⁹ Löhe, Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik, 7/2. 557

²⁶⁰ Karl-Heinrich Bieritz, "Die Ehre der Armen: Anmerkungen zum Verhältniss von Liturgie und Diakonie bei Wilhelm Löhe," *Lebendige Seelsorge* 59, no. 6 (2008).

²⁶¹ Ibid.

²⁶² Bieritz, "Die Ehre der Armen: Anmerkungen zum Verhältniss von Liturgie und Diakonie bei Wilhelm Löhe." 395-396

durch Gnade werden und so umgekehrt, was der Reiche von Natur ist, soll gleichfalls der Arme durch Gnaden sein.²⁶³

Denne byttehandelen gjør det tydelig at Löhe forstår skapelsesordningen teleiologisk, det vil si utfra dens mål. Gjennom denne byttehandelen for også skapelsesordningen en oppgave med henhold til frelsesordningen. Löhe deler her en utopi, der rike og fattige deler alt og blir passe rik og passe fattige. Slik blir tydelig hva som utgjør de fattiges ære:

„[D]ie Armen nehmen- unwissend oder wissend-einverständlich – am Leben und Leiden Jesus und «seiner heiligen Armut» teil, tragen sie wie er am Leibe. Und so werden auch sie geehrt, wenn ihm zur Ehre Altäre geschmückt und Gott gefeiert wird mit Farben und Formen, kostbarem Gerät und kostbaren Stoffen.“²⁶⁴

For Löhe betyr det i praksis at utsmykking av kirkebygget ikke må konkurrere mot andre diakonale oppgaver.

²⁶³ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 458

²⁶⁴ Bieritz, "Die Ehre der Armen: Anmerkungen zum Verhältniss von Liturgie und Diakonie bei Wilhelm Löhe." 396

DIAKONI OG MISJON

Ytre misjon

I 1840 sender Pastor Wyneken et nødropsbrev til lutherske kirkesamfunn i Tyskland, der gjør oppmerksom på den åndelige nøden som rår blant tyske utvandrere i Nord-Amerika. Hebart går så langt å kalle dette brevet startpunktet for verdenslutherdommen²⁶⁵. Löhe er blant dem som tar del i et initiativ for å sende misjonærer, som er utdannet ved et misjonsseminar i Nürnberg til hyrdeløse menigheter i Nord-Amerika. Dette er startpunktet for Löhes befatning med misjon.

Misjon og Kirke var for Löhe uoppløselig bundet sammen og to sider av samme sak. Misjon er for Löhe ikke bare en oppgave Kirken påtar seg. Misjon er et uttrykk for Kirkens vesen. Hovedfokuset av hans praktiske ytre misjonsarbeid, når man ser det i et helhetlig perspektiv var rettet mot tyske utvandre i Nord-Amerika²⁶⁶, og har i så henseende også kjennetegn av indremisjon. Löhe kjenner til skillet mellom indre- og ytre misjon, men mener den er kunstig²⁶⁷. Jeg mener at til en viss grad dette gjenspeiler den nord-amerikanske konteksten Löhe driver misjon i. For Löhe er ytre og indre misjon to likeverdige områder av den samme bevegelsen. Samtidig holder Löhe fast ved dette skillet som er etablert gjennom dåpen. Indre misjon som eget område skyldes i så henseende dåpens uutslettelige og ugjentakelige karakter. Misjonen står ikke over dåpen, men må snarere forståes i sammenheng med Guds verk som ble påbegynt i dåpen²⁶⁸. Men siden dåpen kun er startpunktet for et kristent liv blir misjon fortsatt nødvendig. Med andre ord blir en nydøpt transferert fra ytre misjon til indremisjon. I det 19. århundre innebærer ytre misjon som særskilt område også et geografisk skille: Udøpte fantes nesten utelukkende i grensetraktene til *corpus christianorum*. Löhe ser for seg en slags pionermisjon, der en etablert menighet driver med misjon blant urbefolkningen²⁶⁹.

²⁶⁵ Hebart, *Wilhelm Löhes Lehre von der Kirche, ihrem Amt und Regiment: ein Beitrag zur Geschichte der Theologie im 19. Jahrhundert*. 79-82

²⁶⁶ Löhes opprinnelige intensjon var å utruste menighetene til å drive misjon bland indianere, men dette viste seg å være mindre vellykket.

²⁶⁷ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 177-181

²⁶⁸ Sammenligne med ibid. 20-21

²⁶⁹ Et av stedene som brukte konseptet var Frankenmuth, Michigan. En kritisk vurdering gir Frieder Ludwig, "Mission and migration: reflections on the missionary concept of Wilhelm Löhe," *Word & World* 24, no. 2

Indremisjon har som oppgave å utruste menigheten slik den kan ivareta sitt kall ovenfor verden. Slik er indremisjon satt i relasjon med ytre misjon som en vei fra indremisjon til ytre misjon²⁷⁰. Löhe oppskriver verdien til ytre misjon, når han gjør den til Kirkens vesen, samtidig som han nedskriver dens verdi, når han ikke tillater at den står over menighetsbyggende arbeid hjemme. Dette skyldes til en viss grad luthersk yrkesetikk: Siden ikke alle har mulighet til å komme i kontakt med udøpte (på grunn av det geografiske skille), er det noen som (på grunn av sitt yrke) har indremisjon som eneste mulighet. Og selv om de som faktisk bor blant hedningene har et særskilt kall til å være misjonærer, så arbeider indremisjonen utfra de samme premissene. Det er interessant å legge merke til at det for Löhe mindre grad finnes et kall til å reise ut som misjonær, men heller et kall til å misjonere etter man har reist ut (eller vandret ut). Slik opprett holder Löhe en balanse mellom indre- og ytre misjon som er i grunn en del av samme samlingsbevegelsen hen mot Kirken, slik som dåp og undervisning er del av samme dåpsbefalingen.

Allerede i studietiden ble Löhe en del av misjonsvekkelsen og man finner belegg i hans tidlige brev, at han var godt kjent med gudsrike-tematikken. Weber påpeker at Löhe allerede i studietiden, når han reflekterte over misjonsforeningen, hadde tendenser til en kirkeliggjøring av misjonen²⁷¹. Man kan stille seg spørsmålet om forholdet mellom Kirke og misjon i Löhes misjonstenkning. For Löhe er misjon Kirken i bevegelse. Kirken er stedet for Guds fellesskap med menneskene og for fellesskapet menneskene seg i mellom. Kirken er svaret på et grunnleggende behov. Gud kaller menneskene til seg gjennom Kirken og vekk fra verden. Samtidig er denne Kirken alltid i mindretall sammenliknet med verden. Gjennom motgang i misjonsarbeidet har Kirken direkte andel i Guds vemod over menneskenes kalde hjerter. Samtidig er det gjennom Guds kall, at Kirken fullender sitt vesen. Både blant døpte og udøpte mennesker fullfører Kirken sitt oppdrag med hjelp av de midlene den har fått av sin Herre: Den forkynner Ordet og deler sakramentene. I begrensingen til disse midler er misjonen bundet til Kirken, samtidig som Kirken finner sitt uttrykk gjennom misjonen. Her trekker Löhe linjen fra sine betraktninger rundt Kirken til misjonen: Kirkens vesen som

(2004). Dessverre virker det som at han tar lite høyde for at Löhes befatning med ytre misjon ikke har kommet så langt at han reflekterte over kontekstualisering/inkulturisasjon. Uansett står Ludwigs konklusjon i konflikt med Georg F. Vicedom, "Mission als Kirche in ihrer Bewegung," in *Wilhelm Löhe - Anstöße für die Zeit*, ed. Friedrich Wilhelm Kantzenbach (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1972). 93. Löhe selv tar til en viss grad avstand fra en «sivilisasjonsmisjonskonsept». Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 119-120. Et språk mellom teori og praksis i Löhes misjonsarbeid kan etter min mening være en forklaring for dette spriket i oppfatningen av Löhes misjonsengasjement. En god oversikt over indianermisjonen i regi av Iowasynoden som delvis avkrefter Ludwigs påstander gir Nesson, "Missionary theology and Wartburg Theological Seminary."

²⁷⁰ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 624-624

²⁷¹ Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft.*, 61

eskatologisk størrelse på vei mot sin egen fullendelse blir til misjonens mål. Misjonens bidrag er å gi uttrykk for Kirkens sanne vesen, samtidig som Kirken bærer misjonen. Gjennom embetet er Kirken utrustet med dynamiske agenter som kan sikre Kirkens kurs²⁷².

På den andre siden unngår Löhe en ensidig fokusering på det hinsidige. Löhe mister ikke verden ut av synet når han vektlegger Kirken som historisk og lokal størrelse. I det han tilegner Kirken rollen som bæreren for misjon gir misjonen et «fysisk» rom og gjør lokalmenigheten til en aktor i Kirkens misjonsarbeid. Gjennom tilknytningen til lokalmenigheten blir Kirkens misjon til en «menneskemisjon», det vil si at den blir til en konkret og lokal handling. Samtidig er hverken menneskene eller Kirken misjonens subjekt: Gjennom misjonens begrensning til handlinger gjennom Ord og sakrament er misjonen alltid Guds handling blant menneskene. Slik blir det ikke menneskelige bestrebelser som avgjør misjonens suksess eller fiasko, og misjonen er «vernet» mot menneskelig mismot, arroganse og lovisk aktivisme²⁷³. Misjon er Guds samlingsbevegelse til Kirken, der den enkelte kan finne sin plass i pilgrimsfellesskapet på vei mot Sion. Misjon har for Löhe ikke som mål å redde enkelte sjeler, men alltid å bygge og fullende Kirken.

Selv om Löhe setter Kirken i et transkonfessionell perspektiv, ser han at misjon alltid er del av et empirisk kirkesamfunn. Det er her han holder fast ved de lutherske bekjennelsesskriftene. Ikke fordi reformerte og metodister ikke kunne eller ikke har rett til å forkynne evangeliet for alle folkeslagene. Hans bestrebelser om å etablere et luthersk misjonsarbeid har ikke intensjonen å frata andre kirkesamfunn å drive misjon, eller frasi dem muligheten å føre mennesker til frelse²⁷⁴. Spørsmålet som reiser seg for han med blick på andre kirkesamfunns misjonsaktivitet har en annen dreining: Hvorfor skulle ikke de lutherske kirkesamfunn ha rett til å drive misjon? For Löhe er det et paradoks at det kirkesamfunnet som har de beste forutsetninger til å føre mennesker til frelse, ikke makter å samle seg rundt et eget engasjement for misjon²⁷⁵. Wynekens brev trigger et slikt engasjement og Löhe prøver å benytte anledningen til å fremme et eget konfesjonelt luthersk misjonsarbeid. På hans

²⁷² Jamfør Johannes Aagaard, *Mission, Konfession, Kirche: die Problematik ihrer Integration im 19. Jahrhundert in Deutschland* (Lund: Gleerups, 1967), Avhandling (doktorgrad) - Universitet i Århus, 1965. 661 For Löhe begrenser Kirkens misjon seg ikke til embetets handlinger. Han verdsetter i høyeste grad verdsetter «den friforkynnende kjærligheten».

²⁷³ Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*. 434 Weber mener at i Löhes konsept har sendelsesaspektet i misjonsengasjement og gudstjenestedeltagelse like stor vekt.

²⁷⁴ Misjonens status som en integrert del av Kirkens vesen er absolutt for Löhe. Han mener at han vill støtte katolske misjonærer, dersom det ikke fantes protestantiske misjonsorganisasjoner. Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 111

²⁷⁵ Vicedom, "Mission als Kirche in ihrer Bewegung." 94

initiativ blir det opprettet et misjonsseminar som påtar seg utdanning av både pastorer og misjonærer. Dette valget må ses i sammenheng med likeverdigheten av indre- og ytre misjon, som Löhes konsept baserer seg på.

Löhes egne ambisjoner i ytre misjonen har i stor grad vært knyttet til indianermisjonen gjennom tyske utvandrere. Dette arbeidet foregikk i årene 1841-1854, og stilnet etter hvert, både fordi konseptet viste seg upraktisk i nordamerikansk kontekst og fordi indremisjons aktiviteter i Tyskland tok mye av fokuset hans. I tillegg til dette oppstod det en rekke samarbeidsproblemer mellom Löhe og de lutherske kirkesamfunn i Nord-Amerika, særlig med Missourisynoden som brøt med Löhe i 1857²⁷⁶. Alt dette førte til at Löhe fokuserte på andre arbeidsområder, men uten at han lot være å støtte ytre misjon indirekte for eksempel ved å samle inn penger. Det er Löhes etterfølgere, som direktør av diakonianstalten i Neuendettelsau, som har gjenopptatt utsendelsen av misjonærer til blant annet Papua Ny-Guinea²⁷⁷. For disse aktivitetene i Papua Ny-Guinea har Löhes konsept vært veivisende i følge Weber²⁷⁸.

Indremisjon og diakoni

Löhe er hverken den viktigste eller mest innflytelsesrike forkjemper for indremisjon. Allikevel har hans bidrag til indremisjonens rolle vært betydelige for å nyansere forståelse av indremisjon i luthersk kontekst. Löhes refleksjon rundt indremisjon står i et spenningsfylt forhold til den kanskje mest kjente forkjemper for indremisjon i Tyskland, Johan Hinrich Wichern. Weber påpeker at begrepet «indremisjon» allerede var et fast begrep, da Löhe utformulerte sitt konsept²⁷⁹.

Wicherns indremisjonskonsept er basert på en todeling av oppgavene: Praktisk omsorg var tenkt som et slags bro for å nå de som ikke kan eller vil nås av forkynnelsen. Gjennom det alminnelige prestedømme er det plikt for alle kristne å dele Ordet og broderlig kjærlighet for å demme opp for synden. Wichern mener at konfesjonsgrenser er irrelevante for gjerningen og Wichern er blant pådriverne for en protestantisk union. Indremisjonens

²⁷⁶ Löhe fikk et anatema etter å ha holdt en chiliastisk preken over Fil 3. Deinzer mener den var stueren, mens Missourisynoden anklaget Löhe for vranglære. I denne prekenen nektet Löhe å sette likhetstegn mellom pavedømmet og Antikristus (Löhe nektet ikke at pavedømmet hadde antikristelige tendenser). Deinzer, *Wilhelm Löhe's Leben: aus seinem schriftlichen Nachlass zusammengestellt - Band 3*. 118-122

²⁷⁷ Dette arbeidet resulterte i "Evangelical Lutheran Church of Papua New Guinea (ELC-PNG)", som er det desidert største protestantiske kirkesamfunn i Papua Ny-Guinea.

²⁷⁸ Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*. 423

²⁷⁹ Ibid. 319

oppgave var å gi nytt liv, men ble i praksis begrenset til diakonalt arbeid, når dens oppgave blir redusert til fjerning av legemlig nød. For Wichern er også et organisatorisk spørsmål avgjørende: Indremisjonsarbeidet er ikke avhengig av Kirken som institusjon, Wichern foreslår å organisere arbeidet i foreninger som skal være bindeledd mellom Kirken og samfunn for øvrig. Målet for Wichern er en bred folkekirke.

Löhe avgrenset seg på flere punkter fra Wichern. Som jeg ovenfor viste ser Löhe på indremisjon som likeverdig ytremisjon. Misjon er Kirkens vesen og kan ikke løses fra den. En Kirke uten misjon er ikke Kirke, og uten Kirken er det heller ikke noe misjon. Så er det ikke overraskende at Löhe tar til motmæle mot en indremisjons som er organisert i foreninger. Kirkens misjon har som oppgave til å kalle mennesker fra verden; som konsekvens skal Kirken ikke være mer del av verden enn det som er nødvendig. Indremisjon har som oppgave å virke i Kirken og er for Löhe et slags vedlikeholdsarbeid på innsiden av Kirken²⁸⁰. For Löhe er derfor indremisjon, i likhet med misjonen generell, alltid bunnet til og forpliktet på Bibel og bekjennelse. Löhe sikter ikke på breddevirkning, men tar utgangspunkt i en kjerne i Kirkens fellesskap. Kirken skal samles og samle samtidig; misjon er samling til Kirken, samtidig som Kirken sender ut folk som samler. Löhe begrenser ikke indremisjon til diakoni, selv om han etter hvert bruker «diakoni» framfor indremisjon for å beskrive det praktiske arbeidet²⁸¹. Ordets forkynnelse har en fremragende rolle i Löhes konsept for indremisjon. Mens Wichern sidesetter Ord og handling som to likeverdige deler av samme arbeidet²⁸², ordner Löhe dem hierarkisk. Samtidig verdsetter Löhe diakoni annerledes når han opphøyer den til en bekjennelsesdåd, og ikke som et uttrykk for en personlig tro eller som tilfeldig, alminnelig handling. For Löhe er diakoni «bekjennelsens utsmykking i det kirkelige rommet»²⁸³. I stiftelsesdokumentene til «Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche» er diakoni (som omtales som legemlig hjelp) underordnet Ordets tjeneste²⁸⁴. Her berører Löhes embetsteologi og diakonitenkning seg og her blir dynamikken i embetsteologien synlig. Embetet er for Löhe en brikke i bestrebelsen for å reise Kirken i sin

²⁸⁰ Löhes indremisjonsaktivitet har også formet diakoniforståelse i ELCA. Elizabeth Steele and Sally L. Kerr, "The diaconate: Löhe's legacy of service to the neighbor," *Word & World* 24, no. 2 (2004). Spesiell 169-170

²⁸¹ Weber påpeker at Löhe ikke blander begrepene, men kvier seg for å bruke «indremisjon», siden han oppfatter begrepet som diffust. Diakoni står *pars pro toto* for indremisjonen, det vil si at diakonien blir til et symbol for hele indremisjonsarbeidet, uten å beskrive den uttømmende. Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*. 322

²⁸² Wichern tilsidesetter etter min mening Ordet og fremmer en «aktivitetskristendom».

²⁸³ Weber, *Missionstheologie bei Wilhelm Löhe: Aufbruch zur Kirche der Zukunft*. 320-321

²⁸⁴ Löhe, "Revidierter Plan der Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche."

herlighet. Med sine differensierte oppgaveområder dekker presbyterne og diakonene Kirkens behov, samtidig som det forbygges gjerningsrettferdighet. Löhe kommenterer Wichern slik:

«Nicht die Werke [praktiske handlinger mot legemlig nød] sollen unterbleiben, aber der Plan [Wicherns] ist falsch. Je mehr gelingt, desto mehr ist die Konföderation gefördert, die Konfession[...] vergessen, Werkerei, die leicht auch von völlig unchristlichen Leuten affektiert werden kann, wird Herr über den Glauben, das von Gott gestiftete Amt wird zur bloßen Liturgie gewiesen, nicht durch es, sondern neben ihm (in tausend Fällen wider es) soll es und wird Leben entstehen, und die Kirche gesprengt. [...] Gegen den Wichernischen Plan ist mein „Vorschlag“ und mein „Katechismus apostolischen Lebens“ ein Lied im höheren Chor. Er fordert Christen, dadurch ist er schwerer.“²⁸⁵

Mot Wicherns påstatte gjerningsaktivisme setter Löhe diakonatet som en stopper for å unngå at indremisjonsarbeidet blir helt oppslukt av handlinger og mister sitt egentlige formål ut av øyne sikte: Å bygge Kirken.

²⁸⁵ *Briefe 1848-1871*, ed. Klaus Ganzert, 7 vols., vol. 2, *Gesammelte Werke* (Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1985). 78

DRØFTINGSKAPITTEL

Jeg har nå avsluttet fremstillingen av Löhes meninger rundt ulike områder av Kirkens virksomhet. Nå vil jeg drøfte Löhes meninger på bakgrunn av min problemstilling, før jeg konkluderer i et eget kapittel. Problemstillingen lyder:

Kirken som apostolisk og katolsk Kirke mellom bekjennelse og økumenisme? Hvordan ser Wilhelm Löhe på forholdet mellom Kirkens luthersk-konfesjonelle og økumeniske identitet?

Når Löhe uttaler seg om Kirken som en stor og global Kirke, legger han samtidig premissene som brukes til å evaluere de forskjellige konfesjonene. Jeg mener at Löhe ikke legger skjul på at hans ståsted som konfesjonell bevisst lutheraner legger føringene for hans arbeid, og at han setter premissene deretter. Det ligger utvilsomt noe programmatisk over Löhes undersøkelser av Kirkens enhet, når han konkluderer med at det lutherske kirkesamfunnet er det kirkesamfunnet som stikker seg fram blant alle de andre. Löhe er bastant på at den lutherske læren er den reneste og dermed den som er best egnet til å ivareta Kirkens oppgave med å lede menneskene til pilgrimstoget mot Sions høyder. Samtidig er Löhe overbevist om at den lutherske læren ligger midt mellom de andre konfesjonene. Men han begrenser seg til å vise dette ved eksempler der han viser til de to «erkefiendene», nemlig den romersk-katolske og den reformerte konfesjonen. Löhes undersøkelser virker med andre ord som et fikset løp, når det virker som at han allerede på forhånd har konkludert, at den lutherske læren stikker av med seierskransen. Samtidig mener jeg at det blir feil å bruke dagens målestokk, når vi skal sjekke takhøyden for Löhes økumeniske diskurs.

Jeg mener at Löhes bidrag rundt Kirkens enhet må forstås ut ifra hans bestrebelser med å bidra til en intern luthersk debatt. Men utover Löhes intensjon å bidra til konsolidering og avgrensning av den lutherske konfesjonen er det interessant å se at han likevel viser en romslighet ovenfor andre konfesjoner. For eksempel fratar han ikke andre kirkesamfunn evnen til å kunne lede mennesker til frelse. Selv om Löhe står på sitt når han konkluderer med at den lutherske læren er overlegen ovenfor andre lærer, så frasier han dem ikke statusen som en del av den synlige Kirken. Så lenge de i det minste har en brøkdel av sannheten gjennom Guds Ord og Herrens sakrament er denne statusen som en del av Kirken ikke til å ta

feil av. Jeg mener at det er viktig å få øye på at Löhes rangeringen av de ulike kirkesamfunn er relativ, siden verden (og dermed Kirken) kun får del i en liten andel av Guds fulle sannhet. Likevel er dette ikke irrelevant siden den lutherske læren er den som er mest skriftkonform og blir dermed kirkesamfunnet som ligger tettest inntil sannheten. Löhe er allikevel etter forholdene ydmyk, når han ikke ser på det som sitt kall å uttale seg om mennesker tilhører den usynlige Kirken.

Kirken dekker menneskets behov for fellesskap. Dette behovet for fellesskap kan dekkes av alle kirkesamfunn, men for Löhe er dette fellesskapet ikke en verdi i seg selv: Kirkens oppgave er å lede menneskene til det evige liv og må derfor den være i stand til å utfordre den enkelte til helliggjørelse. Jeg mener at Löhe gjør en legitim vektlegging av helliggjørelsen når han stiller den i konteksten av tukt og offer. Slik setter Löhe nemlig helliggjørelsen i et samspill med bekjennelsen: Når Löhe mener at bekjennelse, tukt, offer og helliggjørelse ikke kan skilles, siden tukt uten rett bekjennelse ikke resulterer i helliggjørelse og bekjennelse uten tukt ikke fører noen vei.

Selv om Löhe velger et intrakonfesjonelt²⁸⁶ perspektiv på fellesskap, så mener jeg at det kan hjelpe oss med å finne bekjennelsens «Sitz im Leben». Jeg mener at Löhe ser på bekjennelsen som en slags hermeneutikk til livet, en slags tolkningsnøkkel som åpner opp for og leder til rett etterfølgelse og disippelskap. Jeg synes det er interessant at Löhe ser ut til å foregripe mye av nyere misjonel kirketenkning²⁸⁷ når han ser for seg en menighetskjerne som utrustes. Her finnes det både sentrifugale og sentripetale elementer brukt i et konsept av kirkelig fellesskap med vekt på luthersk bekjennelse. Jeg mener at Löhes forståelse av sjelesorg også berører bekjennelsen. Nådemidlene og nøkkelmakten som midler i sjelesorgen berører indirekte bekjennelsen, siden bekjennelsen normerer disse midlene.

Etter min mening viser sin styrke i embetsspørsmålet: I spørsmålet om embetet som han anser som et åpent spørsmål uten entydig svar i bekjennelsesskriftene, leter Löhe etter mulige løsninger, som er i tråd med de lutherske bekjennelsesskriftene. I sammenheng med dette spørsmålet blir det tydelig hva Löhe mener når han ikke nøyer seg med å leve med nedarvete begrensninger. Etter min vurdering klarer Löhe i embetsspørsmålet å løfte blikket og se over gjerdet som er satt av bekjennelsen og en misforstått forkjærlighet for Luther: Löhe klarer å bidra med en genuin konfesjonell-luthersk tenkning til spørsmål som hverken

²⁸⁶ Det vil si begrenset på en konfesjon.

²⁸⁷ Bare et eksempel: Rune Rasmussen, *Misjonerende menighet: lokal menighetsutvikling i en global kirke* (Oslo: Verbum, 2004).

Luther eller bekjennelsesskriftene kan besvare entydig, uten at han forlater bekjennelsesskriftenes grunnlag. Etter Lohrmanns vurdering har Iowasynoden, som lenge var i utveksling med Löhe bidratt til et levende luthersk kirkesamfunn i en kontekst som nærmest påtvang migrantene en drøfting av slike spørsmål²⁸⁸. Jeg mener at Löhe med rette kan karakteriseres som en konservativ, men progressiv teolog som prøver å utruste Kirken i møte med utfordringer som oppstod i hans samtid. Premissene for hans arbeid er å finne løsninger som er i tråd med bibelen og bekjennelsen, uten å ta for mye hensyn til tidsånden. Særlig utgreiinger rundt embetet bærer preg av en viss anakronisme, når Löhe prøver å pøse sin tenking til apostlenes. Hans embetstenkning utløser et hav av reaksjoner. Jeg synes det er bemerkelsesverdig at han klarer å hevde seg mot kritikken som kommer fra den unionsvennlige, mer liberale fløyen, samtidig som må tåle støy fra den ortodokse, mer bakstreverske fløyen. Löhe måtte tåle mye blest og ble beskyldt for å ha sympati med det romersk-katolske kirkesamfunnet, siden embetshierarki ved første øyekast virker til å ha hentet inspirasjon derifra. I min framstilling av Löhes embetstenkning viste jeg at dette var løse beskyldninger, blant annet ved å vise til Löhes tilbakevisning av apostolisk suksesjon. Löhes bestrebelser med å etablere et embetsstyrt kirkesamfunn vitner også om hvor lite tiltro han hadde til staten, som egentlig var satt til å ivareta dets interesse. Löhes embetstenkning er langt fra så statisk som en hierarkisk embetsstruktur skulle tilsi. Jeg mener å kunne se en dynamisk side i Löhes embetstenkning som tillater en behovsorientert tilnærming til oppgaveløsning i Kirken. Selve oppgaven Löhe har tiltenkt embetet er å styre fornyelsen av Kirken i tråd med bekjennelsen.

I hans beskjeftigelse med liturgi viser Löhe en holdning, som jeg mener, gir han rett til å betegnes som en økumenisk lutheraner. Med bibelen i den ene hånden og bekjennelsesskriftene i den andre, begynner Löhe å sette i gang en analyse av andre konfesjoners liturgiske materiell. Her mener jeg å kunne se positive sider ved Löhes tydelige konfesjonelle identitet: At han har et trygt og bevisst ståsted gjør ham ikke redd for å benytte seg av den rikdommen som finnes utenfor det lutherske kirkesamfunnet. Löhes intensjon med å gjenopplive en liturgisk tradisjon skjer gjennom en orientering i den vestlige messen, en gudstjenestetype som er grunntypen for messen i den romersk-katolske gudstjenestefeiringen. Også i denne sammenhengen blir Löhe mistenkeliggjort for eventuelle sympatier med

²⁸⁸ Marin J. Lohrmann, "A monument to American Intolerance - The Iowa Synod's "Open Questions" in Their American Context," in *Wilhelm Löhe: Erben und Visionen (ILOeS Loehe Theological Conference II Neuendettelsau 22. bis 26. Juli 2008)*, ed. Dietrich Blaufuss, *Die lutherische Kirche, Geschichte und Gestalten* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009).

romersk kirkeliv. Jeg mener at Löhe viser en åpenhet og virker til å være mindre forutinntatt enn mange av hans samtidige. En blomstrende luthersk liturgibevegelse er på mange måte (skjønt ikke utelukkende) hans fortjeneste. Som få andre har Löhe preget det liturgiske livet i luthersk kontekst i Nord-Amerika. For Löhe er gudstjenesten stedet «der det skjer». Det vil si gudstjenesten er menighetens egentlige sentrum. I det at Löhe lar seg åpenhertig inspirere av andre konfesjoners liturgi for å gi gudstjenestefeiring glansen den fortjener, ligger et sterkt vitnesbyrd om Löhes evne og vilje til å se lenger enn sin egen nesetipp.

Kirken og misjonen kan ikke skilles, uten det begge tilintetgjøres. Med denne sterke setningen gir Löhe uttrykk for hvor høyt han verdsetter misjonen. Han etterlyser et sterkere misjonsengasjement blant de lutherske, fordi han mener at det lutherske kirkesamfunn kan bli en velsignelse for hedningene. Men før det kommer så langt er Löhe glad for hver misjonær som reiser ut for å forkynne Guds Ord til hedningene. Jeg tror Löhe mener det oppriktig, når han sier at han er villig til å støtte den katolske misjonen, dersom det ikke fantes en protestantisk misjon²⁸⁹. Löhes misjonsforståelse er helhetlig, det vil si at indremisjonen og ytre misjonen er likevektige, og har hele menneskets åndelige og legemlige behov som adressat. Jeg synes Löhe særlig setter diakoniarbeidet og bekjennelse i en interessant setting, når han opphøyer diakoniarbeid til bekjennelsesdåd.

²⁸⁹ Löhe, *Die Kirche in ihrer Bewegung*, 4. 111

KONKLUSJON

Löhe kan ikke betegnes som en økumenisk kristen, når vi evaluerer han utfra dagens målestokk for økumenisk utveksling. Jeg mener allikevel å kunne bevise i oppgaven at Löhe hadde et bevisst forhold til Kirkens økumeniske karakter, selv om han føler seg forpliktet på de lutherske bekjennelsesskrifter. Jeg mener for eksempel at Löhes motstand mot et protestantisk nattverdfellesskap kan virke misvisende og delvis støtende. Selv om han til tider kan virke mer opptatt av egne ståsted enn andres, så skinner en underliggende forståelse av Kirkens økumeniske karakter gjennom, noe som viser at Löhe vet at Kirken med det store K-et ikke bare består av konfesjonelle lutheranere. Samtidig mener jeg at Löhe har kommet med et uvurderlig bidrag slik at lutheranere verden over i dag, selv om de mangler et institusjonelt samlingspunkt, kan se på seg selv som en rettmessig del av den økumeniske, katolske og apostoliske Kirken.

BIBLIOGRAFI

- Aagaard, Johannes. *Mission, Konfession, Kirche: Die Problematik Ihrer Integration Im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Lund: Gleerups, 1967. Avhandling (doktorgrad) - Universitet i Århus, 1965.
- Albert, Jürgen. "Löhe Und Wichern." In *Wilhelm Löhe: Erbe Und Vision (Iloes Loehe Theological Conference Ii Neuendettelsau 22. Bis 26.Juli 2008)*, edited by Dietrich Blaufuss. Die Lutherische Kirche - Geschichte Und Gestalten, 248-58. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009.
- Bieritz, Karl-Heinrich. "Die Ehre Der Armen: Anmerkungen Zum Verhältniss Von Liturgie Und Diakonie Bei Wilhelm Löhe." *Lebendige Seelsorge* 59, no. 6 (2008): 391-96.
- Deinzer, Johann. *Wilhelm Löhe's Leben: Aus Seinem Schriftlichen Nachlass Zusammengestellt - Band 1*. Gütersloh: Bertelsmann, 1874.
- . *Wilhelm Löhe's Leben: Aus Seinem Schriftlichen Nachlass Zusammengestellt - Band 2*. Gütersloh: Bertelsmann, 1874.
- . *Wilhelm Löhe's Leben: Aus Seinem Schriftlichen Nachlass Zusammengestellt - Band 3*. Gütersloh: Bertelsmann, 1874.
- Die Bekenntnisschriften Der Evangelisch-Lutherischen Kirche: Herausgegeben Im Gedenkjahr Der Augsburgischen Konfession 1930*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1992.
- Fenton, John W. "Wilhelm Löhe's Hauptgottesdienst (1844) as Critique of Luther's Deutsche Messe." *Concordia Theological Quarterly* 64, no. 2 (2000): 127-48.
- Fritschel, Ann L., Craig L. Nessel, and Winston D. Persaud. "Loeche's Legacy and the Apostolic Calling of Wartburg Theological Seminary for the Church and World in the 21st Century." <http://www.wartburgseminary.edu/uploadedfiles/pressroom/LoeheLegacy.pdf>.
- Geiger, Erika. *Wilhelm Löhe : (1808 - 1872) : Leben, Werk, Wirkung*. Testes Et Testimonia Veritatis; Bd. 3; Variation: Testes Et Testimonia Veritatis; Bd. 3. Neuendettelsau Freimund-Verl., 2003.
- Haugli, Onar. "Worship as Mission: An Explication of the Relationship between Worship and Mission, as Seen in the "Evangelical Lutheran Book of Worship" and among Some Scholars within the Fields of Liturgy and Missiology." Spesialavhandling i teologi, Det teologiske menighetsfakultetet Oslo, 2010.
- Hauschild, Wolf-Dieter. *Reformation Und Neuzeit*. Lehrbuch Der Kirchen- Und Dogmengeschichte. Vol. 2, Gütersloh: Kaiser, 1999.

- Hebart, Siegfried. *Wilhelm Löhes Lehre Von Der Kirche, Ihrem Amt Und Regiment: Ein Beitrag Zur Geschichte Der Theologie Im 19. Jahrhundert*. Neuendettelsau: Freimund, 1939.
- Herrmann, Volker. "Johann Hirich Wichern." In *Theologische Realenzyklopädie*, edited by Horst Balz, Gerhard Müller and Gerhard Krause. 733-39. Berlin: de Gruyter, 2003.
- Kasch, Heinrich. "Wilhelm Löhes Lehre Von Der Kirche in Ihrer Entwicklung Dargestellt Und Beurteilt ", Universität Erlangen, 1920.
- Kressel, Hans. *Wilhelm Löhe Als Liturg Und Liturgiker*. Neuendettelsau: Freimund-Verlag, 1952.
- Kringlebotten, Kjetil. "Embetssynet I Den Lutherske Reformasjonen Med Særleg Vekt På Confessio Augustana 1530." *Lære og Liv - Et tidsskrift for Kirkelig Fornyelse* 2 (2011): 8-16.
- Lathrop, Gordon. *Holy Things: A Liturgical Theology*. Minneapolis: Fortress Press, 1993.
- Lohrmann, Marin J. "A Monument to American Intolerance - the Iowa Synod's "Open Questions" in Their American Context." In *Wilhelm Löhe: Erben Und Visionen (Iloes Loehe Theological Conference Ii Neuendettelsau 22. Bis 26.Juli 2008)*, edited by Dietrich Blaufuss. Die Lutherische Kirche, Geschichte Und Gestalten, 294-306. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2009.
- Ludwig, Frieder. "Mission and Migration: Reflections on the Missionary Concept of Wilhelm Löhe." *Word & World* 24, no. 2 (2004): 157-64.
- Löhe, Wilhelm. *Agende Für Christliche Gemeinden Lutherischen Bekenntnisses. Gesammelte Werke*. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 7/1, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1953.
- . *Briefe 1815-1847*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert. Vol. 1, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1986.
- . *Briefe 1848-1871*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 2, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1985.
- . *Die Kirche in Ihrem Ringen Um Wesen Und Gestalt - 1* Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert. Vol. 5/1, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1954.
- . *Die Kirche in Ihrem Ringen Um Wesen Und Gestalt - 2*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 5/2, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1956.
- . *Die Kirche in Ihrer Bewegung*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 4, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1962.
- . *Erbauliche Schriften*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 3/1, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1951.

- . *Evangelienpostille*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 6/2, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1965.
- . *Gebete; Liturgie; Gesangbuch; Paramentik*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 7/2, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1960.
- . *Pastoraltheologie; Erinnerungen Aus Der Reformationsgeschichte Von Franken*. Gesammelte Werke. edited by Klaus Ganzert 7 vols. Vol. 3/2, Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1958.
- . "Revidierter Plan Der Gesellschaft Für Innere Mission Nach Dem Sinne Der Lutherischen Kirche." *Correspondenzblatt der Gesellschaft für innere Mission nach dem Sinne der lutherischen Kirche* 1, no. 1 (1850).
- Maurer, Wilhelm. "Wilhelm Löhe Und Der Römische Katholizismus." In *Wilhelm Löhe - Anstösse Für Die Zeit*, edited by Friedrich Wilhelm Kantzenbach. 71-91. Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1972.
- Merz, Georg. *Das Bayerische Luthertum*. München: Verlag des Evangelischen Presseverbandes für Bayern, 1955.
- Nessan, Craig L. "Missionary Theology and Wartburg Theological Seminary." *Currents in Theology and Mission* 31, no. 2 (2004): 85-95.
- Norsk Salmebok*. Oslo: Verbum, 1985.
- Poscharsky, Peter. "Paramentik." In *Theologische Realenzyklopädie*, edited by Horst Balz, Gerhard Müller and Gerhard Krause. 747-50. Berlin: de Gruyter, 1995.
- Rasmussen, Rune. *Misjonierende Menighet: Lokal Menighetsutvikling I En Global Kirke*. Oslo: Verbum, 2004.
- Ratke, David C. *Confession and Mission, Word and Sacrament: The Ecclesial Theology of Wilhelm Loehe*. St Louis: Concordia Publishing House, 2001.
- . "Wilhelm Loehe and Worship, Mission and Renewal." *Cross Accent* 14, no. 3 (2006): 32-37.
- Schattauer, Thomas H. "Reclaiming the Christian Assembly as Communio: The Significance of the Lord's Supper in the Work of Wilhelm Löhe." *Worship* 84, no. 3 (2010): 219-36.
- . "The Reconstructoin of Rite: The Liturgical Legacy of Wilhelm Löhe." In *Rule of Prayer, Rule of Faith: Essays in Honor of Aidan Kavanagh, O.S.B.*, edited by Aidan Kavanagh, Nathan Mitchell and John Francis Baldovin. 243-77. Collegeville, Minn.: Liturgical Press, 1996.
- . "'Sung, Spoken, Lived': Worship as Communion and Mission in the Work of Wilhelm Loehe." *Currents in Theology and Mission* 33, no. 2 (2006): 113-21.

- Schlichting, Wolfhart. "Johann Konrad Wilhelm Löhe." In *Theologische Realenzyklopädie*, edited by Horst Balz, Gerhard Müller and Gerhard Krause. 410-14. Berlin: de Gruyter, 1991.
- Schoenauer, Gerhard. "Löhe, Wilhelm." In *Religion in Geschichte Und Gegenwart: Handwörterbuch Für Theologie Und Religionswissenschaft*, edited by Hans Dieter Betz, Don S. Browning, Bernd Janowski and Eberhard Jüngel. 502. Tübingen: Mohr, 2002.
- Steele, Elizabeth, and Sally L. Kerr. "The Diaconate: Löhe's Legacy of Service to the Neighbor." *Word & World* 24, no. 2 (2004): 165-70.
- Stempel- de Fallois, Anne. *Das Diakonische Wirken Wilhelm Löhes : Von Den Anfängen Bis Zur Gründung Des Diakonissenmutterhauses Neuendettelsau (1826 - 1854). Diakoniewissenschaft - Grundlagen Und Handlungsperspektiven.* edited by Jürgen Gohde and Michael Schibilsky Stuttgart [u.a.]: Kohlhammer, 2001. Dissertation.
- Strandenæs, Thor. "Gudstjeneste Og Misjon." In *Missiologi I Dag*, edited by Jan-Martin Berentsen, Tormod Engelsviken and Knud Jørgensen. 198-219. Oslo: Universitetsforl., 2004.
- Sundberg, Walter. "Wilhelm Löhe on Pastoral Office and Liturgy." *Word & World* 24, no. 2 (2004): 190-97.
- Vicedom, Georg F. "Mission Als Kirche in Ihrer Bewegung." In *Wilhelm Löhe - Anstösse Für Die Zeit*, edited by Friedrich Wilhelm Kantzenbach. 91-105. Neuendettelsau: Freimund Verlag, 1972.
- Weber, Christian. *Missionstheologie Bei Wilhelm Löhe: Aufbruch Zur Kirche Der Zukunft. Die Lutherische Kirche - Geschichte Und Gestalten.* Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1996.
- Wittenberg, Martin. "Wilhelm Löhe Und Die Lutherische Kirche." *Lutherische Kirche in der Welt* 19 (1972): 11-35.
- Øvstebø, Tore Johan. "Liturgi Og Diakoni." In *"Brann Ikkje Hjarto Våre I Oss Då Han Tala Til Oss På Vegen-" (Luk 24:32): Festskrift Til Ottar S. Myrseth.* 51-54. Vanse: Kirkelig fornyelse, 2001.